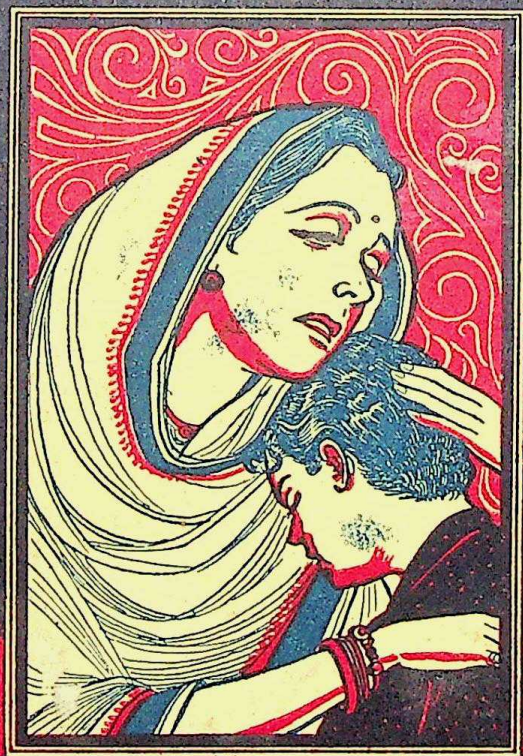

श्री मा

१२६७७७

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

ओ३म्

पुस्तक संख्या.....

687
47

पञ्जिका संख्या.....

20 136

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आशा प्राप्त करनी चाहिये।

सूचक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

प्रति ज्ञानाज्ञ सुक्तिः	
प्रमाण	६४ म
प्रमाण	६९
प्रमाण	३०२३६

CHE	1973
Initial	

૨૧. શરદ્યંદ્ર ચક્રોપાધ્યાય કૃત

છો ટી મા

: અનુવાદક :

પ્રવીણચન્દ્ર જીવનદાસ રૂપારેલ
એમ. એ.

('બીદિદિ', 'પ્રેમપરખ' ના અનુવાદક)
'રમલ' ના સહસંપાદક

પ્રસ્તાવના

શ્રી. રામચંદ્ર ના. ઠાકુર, એમ. એ.

કિંમત રૂ. ૧-૧૨-૦

એ ન. એ મ. ઠાકુરની કું.

જુ ક સે લ સં : પ ળિલ શ સં

૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.

શ્રી. રૂપરવના અન્ય પુસ્તકો

બીડીદિદિ	(સ્વ. શરદાબાળુ)
પ્રેમ પરખ	(શ્રી. જૈનેન્દ્ર કુમાર)
ર મ લ	(સહસંપાદન : અજ્ઞાત કવિઓનો કાવ્યસંગ્રહ)

: હવે પછી :

ત્યાગ પત્ર	(શ્રી. જૈનેન્દ્ર કુમાર)
વાર્તા સંગ્રહ	(મરાઠીમાંથી)
હિન્દી ગુજરાતી સ્વયંશિક્ષકા	
ગુજરાતી સાહિત્ય કા ઇતિહાસ	

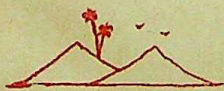
:મુદ્રક :

નટવરલાલ હરિલાલ ભટ્ટ
'મોજમજહ' પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
૧૧૬, A, ખટાઉવાડી,
ગિરગામ મુંબઈ ૪.

: પ્રકાશક :

નંદલાલ મોહનલાલ ઠક્કર
એન. એમ. ઠક્કરની કંપની,
૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ,
મુંબઈ ૨.

સ્નેહાળ અને સહૃદય
સૌજન્યભૂતિ
વસન્તબહેન ભરતિયાને—
— પ્રવીણ

નાનકડી આંખ !

વિસ્તૃત આકાશ, વિશાળ પૃથ્વી, અનંત
સાગર — સારા યે વિશ્વને પોતામાં સમાવી
શકે છે.

પણ આટલાટલાં સામર્થ્ય ધરાવતી એ
આંખ, પોતાને જ માત્ર નથી જોઈ શકતી.

એના અસીમ સામર્થ્યની એ કરુણ સીમા છે.

—નિપુણેન્દુ રાયજી

૩૦ : ૧૨ : ૪૭

પ્રસ્તાવના

અંગ નવલકાર સ્વ. શ્રી. શરદાચુની અનેક નવલકથાઓ તથા નવલિકાઓમાં 'ગિન્દુર છેલ્લે' તદ્દન બુદ્ધિ જ તરી આવે છે. આ વાર્તાનાં વસ્તુ અને પાત્રવિધાને સાહિત્યકારેને એટલા બધા આકર્ષ્યા છે કે અત્યારે તો ભારતની લગભગ બધી જ ભાષાઓમાં આના અનુવાદો મળી આવે છે. ગૃહસ્થવનના સીધા સાદા છતાં આકર્ષક અને નાટ્યાત્મકતા ભર્યા એના વસ્તુએ અને સુરેખ અને સચોટ પાત્રાલેખને તો રંગભૂમિના કલાકારેને પણ એટલા આકર્ષ્યા કે થોડા જ વખતમાં પાનાંઓ પર લખાયેલા એ અક્ષર દેહી પાત્રોને એમણે રંગભૂમિ પર એ જ સુરેખતાથી ને સચોટતાથી સફળતાપૂર્વક સજીવન કર્યા. ગુજરાતના નાટ્ય રસિકો પણ એના આકર્ષણથી વલુરુપર્યા ન રહ્યાં — 'ગિન્દુનો કીકો' નાટક પણ કેટલીયે વાર ભજવાયું ને નાટ્યરસિકોએ એ અનેકવાર હેંશે હેંશે નેયું — અને આટલું એ બસ ન હોય તેમ અંતે એણે રૂપેરી પરદાના રસિકોને પણ આકર્ષ્યા અને પરિણામે આપણે એનું એક સુરેખ ને સફળ દર્શન 'છોટી મા' માં કર્યું.

ભારતની નારીનું માનસ વિશ્વના સમાજશાસ્ત્રીઓને મન અનેક દૃષ્ટિએ એક મુશ્કેલ છતાં આકર્ષક દ્રવ્યરૂપ થઈ પડ્યું છે. ક્યારેક તેઓ એને જૂનવાણી માનસ તરીકે ઓળખાવી એક દોરે મૂકી પણ દે છે. પણ વળી ફરી ક્યારેક એના માનસના એકાદ અનપેક્ષિત વિશિષ્ટ પાસાને ઝખકાર નજરે પડતાં ફરી ફરીને એનું વિશ્લેષણ કરવાની દુનિવાર વૃત્તિ એમનામાં જગતી રહે છે.

આપણી આધુનિક નવલિકાઓ ને નવલકથામાંના સ્ત્રી પાત્રોમાં સ્ત્રી માનસનું અનેક દૃષ્ટિએ નિરૂપણ થાય છે એની ના નહીં — પણ એમાં ભારતીય નારીની આ વિશિષ્ટ ભારતીય સાંસ્કૃતિકતાનું પ્રામાણિક દર્શન

થાય છે કે કેમ એ જરા વિવાદસ્પદ તો ખરું જ. પણ નારીહૃદયનું અને ગૃહજીવનનું આવું સજીવ ને સચોટ દર્શન કરાવનાર શરદ્યાજ્ઞની રચનાઓને આવા વિવાદની છાયા સુધ્યાં સ્પર્શી શકે તેમ નથી. તેમાં જે નારીહૃદયનું અને તેના વિલક્ષણ સ્વભાવ — ધ્રુવરત્નું સૂક્ષ્મતમ પૃથક્કરણ કરવામાં તો કદાચ એ જગત સાહિત્યમાં પણ અનોખું સ્થાન ધરાવે છે. એમની દ્રાઢ પણ કૃતિ જોઈ જાઓ — વાતાવરણ, પાર્શ્વભૂ, પાત્રસૃષ્ટિ વગેરે અવશ્ય જુદાં જુદાં છે; પણ એ બધામાં આ બીજી બધી બાબતોને પડછે ઉપસી આવતું કેન્દ્રસ્થ પાત્ર તો દ્રાઢ સ્ત્રીનું જ હશે; અને એ દરેક કેન્દ્રસ્થ સ્ત્રી પાત્રોના આલેખનના અંતરમાં ભારતના પાયારૂપ સંસ્કારોની વિશિષ્ટ સુગંધ ફેરાવતાં સુંદર — અતિસુંદર નારીસ્વરૂપનાં જુદાં જુદાં પાસાઓનું મંગલદર્શન જ થશે.

શરદ્યાજ્ઞનાં ઘણાં ખરાં સ્ત્રી પાત્રો ગૃહજીવનને પડછે ઉપસાવાયાં છે. શ્વસુરગૃહે ગયેલી સ્ત્રી ત્રણ સ્વરૂપે જીવે છે — સ્ત્રી, પત્ની અને માતા; ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સ્ત્રી પોતાના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વને ભાગ્યે જ મહત્ત્વ આપે છે. એને તો એ પોતાના પત્નીત્વમાં અને માતૃત્વમાં જ ઓગાળી નાખવા મથે છે. આમ છતાં સ્વભાવથી તો સ્ત્રી એ સ્ત્રી જ રહે છે — યુગયુગના એ જ પ્રાચીન શાશ્વત વળઉંકેટ્યા કાચડા જેવી.

દિવસ રાત કાળી મહેનત કરી, એક ટંક ખાઈને, ઓછે કપડે ચલાવીને પણ, મોટાભાઈ યાદવે, સાવકા છતાં સગા કરતાં જે વધારે, એવા નાનાભાઈ માધવચંદ્રના જીવનનું ચણતર પાકે પાચે થાય એવું કરવામાં કંઈયે બાકી ન રાખ્યું. એને વકીલની પરીક્ષા પાસ કરાવી, ધનાઢ્ય જમીનદારની એકની એક પુત્રી બિન્દુવાસિની જોડે પરણાવ્યો અને જીવનમાં માંડ ‘હાશ’ કરી બેઠો. ‘અતૂલ રૂપ’ અને ‘રૂપિયાની ગાંસડી’ લઈને આવેલી વહુ સાથે જ ‘ચારગણાં અહંત્વ અને અભિમાન’ લેતી આવી હતી એ થોડા જ દિવસમાં સૌ કળી ગયા — માત્ર એક યાદવ આ માની શકતો ન હતો. ‘જગદ્ધાત્રી’ નું રૂપ લઈને આવેલી ‘વહુરાણી’ એવી

હોય જ નહીં - હોઈ શકે જ નહીં. જોખામાં પૂરું હોય તેમ એ 'વહુરાણી', સાથેસાથે આંકડીનો રોગ પણ લેતી આવી હતી. કંઈ કેટલાયે કાડપૂર્વક થયેલા આ લગ્નમાં હવે સૌએ એક મહાભયંકર ભૂતનાં દર્શન કર્યાં.

ખિન્દુને એકવાર આવી એક આંકડી આવવાની તૈયારી હતી. કાણુ જાણે શાયે વિચારથી એની જોડાણી અન્નપૂર્ણાએ પોતાના બિંધતા બાળક અમૃત્યને લાવી એના જોખામાં મૂકી દીધો તે અમૃત્યે રોકકળ કરી મૂકી. આ અણુધાર્યા ક્ષોભથી ખિન્દુને આંકડી આવતી રહી ગઈ. આવા ભયંકર વ્યાધિના અનાયાસે જડી આવેલા આ ધલાજમાં જ વાર્તાતું બીજ નાંખાય છે. ખિન્દુ હવે અમૃત્યની માતા થઈ. એની બધી ભાવનાઓ, આશા - આકાંક્ષાઓ, વિચારો, યોજનાઓ, બધું જ, અમૃત્યને કેન્દ્રમાં રાખીને જ વણાવા લાગ્યું. લાડકોડમાં બિછરેલી 'ધનાઘ્ય જમીનદારની એકતી એક પુત્રી' પોતાની યોજનાઓ પોતાની જ રીતે પૂરી કરવાનો - સ્વાભાવિક રીતે જ - આગ્રહ રાખવા લાગી; એમાં કાંઈ પણ પ્રકારનો વિક્ષેપ એને માટે અસંભવ હતો. પરિણામે શાંત ને સરળ ગૃહજીવનમાં કંકાસની ચિનગારી પડી ને નિરાંત ભોગવતું ગૃહજીવન ભડકે બળતી આગમાં હોમાયું.

આ આગ એમને - બે ભાઈઓના કુટુંબને - જુદા પાડે છે પણ એમની માનવતા તો એવી જ અવિભક્ત અને જન્યત જ રહે છે. જુદાઈની જવાબાઓમાં બંનેના આત્મા તરફ આંકડે છે ને અંતે ફરી એક થઈને જ જંપે છે.

શરદ્યાશુની સમર્થ કલમે આલેખાયેલું વાતાવરણ ખૂબ જ જીવંત અને વાસ્તવિક છે. ગૃહજીવનના નાના નાના પ્રસંગોની માળાથી વાર્તાનો પ્રવાહ ધીમે ધીમે વિકાસ પામતો આગળ વધે છે ને એને પડછે એનાં અર્ધાં પાત્રો પણ ધીમે ધીમે ઉપસતાં જાય છે.

આમાં આવતી પાત્રસૃષ્ટિના દરેક પાત્રને શરદ્યાશુની જાદુભરી કલમે હૃદયંગમ અને મનોહર બનાવ્યું છે. છતાં આપણું ધ્યાન તો

મુખ્યત્વે એના બે સ્ત્રી પાત્રો જ વધુ રોકી રાખે છે: બિન્દુવાસિની અને એની જેઠાણી અન્નપૂર્ણા.

પૈસાવાળાની દીકરી બિન્દુવાસિની પરણીને ગરીબને ઘેર આવી છે. એનામાં જેટલો પ્રેમ ને સરળતા છે એવાંજ ઉચ્ચ અભિમાન અને શાસનવૃત્તિ છે. એનો ક્રોધ અદ્ભુત છે. ધાર્યું પૂરું કરીને જ એ છોડે છે. છતાં એનું હૃદય અત્યંત સ્પર્શક્ષમ અને નારીસુલભ કામળતાથી સભર છે. એનું વાતસલ્ય અગાધ છે. આપણને ભાગ્યે જ એનો ખ્યાલ રહે છે કે અમૂલ્ય બિન્દુનો નહીં, અન્નપૂર્ણાનો દીકરો છે. આપણે તો શું, બિન્દુ જાતે પણ એ ભૂલી જ ગઈ હતી ને! અમૂલ્યમાં તન્મય થયેલી બિન્દુના હૈયામાં નાનાં હળવાં ક્ષોભ પણ ઊંડા સંવેદનો જગાડે છે; કેમકે અમૂલ્ય જ એના જીવનનું કેન્દ્ર, એના સંસારની આશા, એનું સર્વસ્વ છે. બિન્દુના પાત્રમાં થયેલું નારીહૃદયના સૂક્ષ્મતમ ભાવોનું આવું અદ્ભુત પ્રયક્ષરણ અગ્રેય છે.

એની જેઠાણી અન્નપૂર્ણા બિન્દુને ચાહે છે—અમૂલ્ય કરતાં યે વિશેષ ચાહે છે. બિન્દુ માટેનો એનો ભાવ જેઠાણીનો નહીં પણ વાતસલ્યનો છે; ને છતાં એને ઊંડે ઊંડે એના અભિમાન વિશે તો સંદેહ રહ્યા જ કરે છે, જે અંતે સાચો પડે છે ને એનું હૃદય ભાંગી પડે છે. આમ છતાં એ પોતાના પતિ અને પિયર માટેનું સ્વમાન ગૌરવપૂર્વક સાચવે છે.

પુરૂષ પાત્રોમાં યાદવ અને માધવ, અલગત, પૂરેપૂરો ફાળો આપે છે. પણ મુખ્યત્વે તો એ બંને મુખ્ય સ્ત્રીપાત્રોને વધુ સુરેખ બનાવવાનું જ કામ કરે છે.

જીવનભર મહેનત કરી, નિરાંત જીવે પ્રભુ ભક્તિમાં સમય ગાળવા ઇચ્છતો યાદવ બિન્દુવાસિનીમાં જગદ્દાત્રીનાં દર્શન કરે છે. બિન્દુમાં—એની વહુરાણીમાં,—એના પરમ વાતસલ્યમાં એને અખટ શ્રદ્ધા છે. બિન્દુ વિશે દરેકને કંઈને કંઈ કહેવાનું છે, ફરિયાદ છે,—માધવને પણ છે,—પણ એક માત્ર યાદવ જ એની ‘વહુરાણી’ને પિછાની શક્યો છે.

માધવ બિન્દુનો પતિ છે-પણુ તે યાદવનો ભાઈ ને અન્નપૂર્ણાનો દિયર પણુ છે. પત્નીના વિલક્ષણ સ્વભાવને એ સારી રીતે જાણતો હોવા છતાં પત્નીના અંતરમાં ઊંડે ઊંડે વહેતા અસ્ખલિત પ્રેમજન્ય પ્રેમ તથા તદ્ભવ અખૂટ વાતસલ્યનાં ઝરણાંથી પણુ એ એટલો જ પરિચિત છે.

કથાનું એકેએક પાત્ર આમ સુરેખ ને સજીવ છે; ને વાતાવરણુ એટલી તલસ્પર્શી વાસ્તવિકતા, માનવતા અને અતિસ્નેહાનુગામી નિર્મળતાથી રન્નૂ થયું છે કે આપણે જાતે જ જાણે આ કથાના પાત્રો સાથે બેસીને, બનતા દરેકે દરેક પ્રસંગ અનુભવી રહીએ છીએ.

તો, આવી અસાધારણ સફળ કથાનો આ અનુવાદ ભાઈશ્રી રૂપારેલે, મુંબઈ રેડિયો પર પ્રાતઃકાળે લગભગ રોજ સંભળાતા તેમના હિંદી પાઠોની સુખોદ સરળતાથી કર્યો છે. પ્રસ્તુત ભાષાંતરમાં બંને ભાષાની મીઠાશ રાખવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે. જેટલી સરળતાથી વાર્તા વાચકના હૃદયને થડકારશે તેટલી ભાષાંતરકારની સફળતા છે. જો કે, એક ભાષાને બીજામાં રૂપાંતર કરતાં એક યુવતિને પોતાનાં આકર્ષક બંધબેસતાં આભૂષણ - વેશ કાઢી પારકાં પરિધાન કરતાં જે નવાપણું, અતઙાપણું અને સાનંદ રોમાંચ અનુભવવાની માનસિક સ્થિતિમાંથી પસાર થવું પડે છે, યરાયર તે જ સ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય છે.

ભાઈ રૂપારેલ શરદ્ ભક્ત છે. તેમની ભક્તિ ઉપરના અંતરાયોને આવરી અત્રેનાં પાનામાં તેમની સહજ સરળતાથી વહી રહી છે.

રામચંદ્ર ઠાકુર

આ અનુવાદ.....

બંગ સાહિત્યના સમર્થ નવલકાર સ્વ. શ્રી. શરદ્યાબુતી આ કથાનો અનુવાદ કરવાની મને મોડી મોડી પણ જે તક મળી છે એને હું માફ સહભાગ્ય માનું છું. શરદ્યાબુતી સાહિત્ય આજે તો સહેજે વિશ્વ સાહિત્યમાં સ્થાન પામી શકે એટલું સમૃદ્ધ છે. સ્વ. ગુરુદેવ સ્વીન્દ્ર્યાબુતીએ પણ એમની કથાઓ પોતાની કથાઓ કરતાં ચઢિયાતી હોવાનું સ્વીકાર્યું હતું.

બીનિદિ, દેવદાસ, બિન્દુર છેલ્લે, રામેર સુમતિ, અરક્ષણિયા વગેરે દ્વારા શરદ્યાબુતીએ Novelette ('લઘુનવલ' કહી શકાય ને?) ના સ્વરૂપના ઉત્કૃષ્ટ નમૂના પૂરા પાડ્યા છે. ગુજરાતીમાં આ સ્વરૂપનું ખેડાણ હજી જોઈએ તેટલું નથી થયું. જો કે આ પ્રકાર છે જ નહીં એમ તો ન જ કહી શકાય; છતાં એ એટલો પ્રચલિત તો નથી જ.

આ કથા વિશે મુ. શ્રી. રામુભાઈએ એમની પ્રસ્તાવનામાં એમની વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ પણ ઘણું કહી દીધું છે, એટલે એ વિશે અહીં વિશેષ કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. સતત પ્રવૃત્તિશીલ રહેતા શ્રી. રામુભાઈને માટે આવા કાર્ય માટે વચ્ચે જ વખત કાઢવો એ ફેટલું મુશ્કેલ છે તે હું સારી રીતે જાણું છું. છતાં જે આત્મીય ભાવથી એમણે એટલું કરી આપ્યું છે તે માટે હું એમનો ઋણી છું.

લાગણી, માત્ર લાગણી રૂપે જ ન રાખતાં, એને સક્રિય રૂપે જ વ્યક્ત કરવામાં માનતા મુ. શ્રી. નંદલાલભાઈના સહભાવનું જ આ પરિણામ છે એ તો દેખીતું છે. એમને માટે આભારના શબ્દો જ માત્ર કદીયે પૂરતા નહીં થાય.

અને જેમને અર્પણ થયું છે, એમને આટલું જ અર્પણ કરીને તો શી રીતે સંતોષ થાય? એ અસંતોષના પ્રતીક રૂપે પણ આટલું સ્વીકારાય તોયે ઘણું.

૮૩, માપલા મહાલ
ગિરગામ રોડ
મુંબઈ ૪.

પ્રવીણચંદ્ર જી. રૂપારેલ

તા. ૧-૮-૫૩

છોટી મા

જગતમાં ઇશ્વરનું સર્વશ્રેષ્ઠ દાન હોય તો તે માતૃસ્નેહ છે.

— શરદાબાબુ

પ્રથમ પ્રેમ દુઃખ પાસેજ જોયતો નથી - એ દૂર પણ ધડેલી દે છે.
- શરદબાબુ

૧

યાદવ મુકળ અને માધવ મુકળ બંને સગા ભાઈઓ નહોતા, એ જાતે તો બંને ભૂલી જ ગયા હતા, પણ બહારના લોકો સુધ્ધાં, એ વાત ભૂલી ગયા હતા. ગરીબ યાદવે અનેક મુસીબતો વેડીને પોતાના નાના ભાઈને વડીલની પરીક્ષા પાસ કરાવી હતી અને કંઈ કેટલાયે પ્રયત્નો પછી પોતાના એ નાનાભાઈ સાથે ધનાઢ્ય જમીનદારની એકની એક પુત્રી બિન્દુવાસિનીનો વિવાહ નક્કી કરાવવામાં સફળ થયો હતો. બિન્દુવાસિની અસાધારણ રૂપવતી હતી. પોતાનું અતૂલ રૂપ અને દસ હજાર રૂપિયાની પ્રેમીસરો નોટો સહિત જે દિવસે એણે શ્વસુરગૃહે પગ મૂક્યો, તે દિવસે મોટી વહુ અન્નપૂર્ણાની આંખોમાં હર્ષનાં આંસુ ઊભરાયાં હતાં. ઘરમાં સાસુ કે નણંદ તો ક્રોધ હતાં નહીં એટલે ઘરની મોટી કે મુખ્યતારુ જે ગણો તે એ જ હતી. હડપચી પકડી નાની વહુનું મુખ બિંચું કરતાં તેણે પાંડોશણેને ગર્વભરે કહેલું, ‘ઘરમાં વહુ લાવવી તો આવી! સાક્ષાત લક્ષ્મીનો અવતાર!’

પણ એના આ શબ્દોમાં રહેલો ભ્રમ એ દિવસમાં જ ભાંગ્યો. એ જ દિવસમાં એને એ પણ જણાયું કે નાની વહુ જેટલા રૂપિયા લાવી હતી એથી ચારગણાં અહંકાર ને અભિમાન પણ એની સાથે જ લેતી આવી હતી. એક દિવસ મોટી વહુએ સ્વામીને એકાંતમાં બોલાવીને કહ્યું, ‘સાંભળો છો? રૂપ ને રૂપિયાની ગાંસડી નેધને વહુ તો લઈ આવ્યા, પણ જાણો છો? એ તો નાગણુ છે, કાળી નાગણુ!’

પણ યાદવને ગળે કંઈ આ વાત ઊતરી નહીં, એટલે માથું ખંજવાળતાં ખંજવાળતાં બે ચાર વાર 'એમ ! એ તો...એ તો...' કહેતો કચેરીમાં જવા નીકળી ગયો.

યાદવ અત્યંત શાંત પ્રકૃતિનો માણસ હતો. જમીનદારને ત્યાં કચેરીમાં એ નાયબતું કામ કરતો ને ઘેર આવીને પૂનપાઠમાં લાગી જતો. નાનો ભાઈ માધવ એના કરતાં દસ વર્ષે નાનો હતો. વકીલની પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી વકીલાત તો તેણે હજી હમણાં જ શરૂ કરી હતી.

એણે પણ આવીને કહ્યું, 'ભાભી, દાદાને શું બધું પૈસામાં જ સમાઈ જતું લાગ્યું? એવું જ હતું તો થોડા દિવસ થોભી ગયા હોત તો? પૈસા તો હું પણ કમાઈને એકઠા કરી શકતો!'

અન્નપૂર્ણા કંઈ બોલી નહીં.

આ ઉપરાંત બીજું પણ એક દુઃખ હતું: આ નાની વહુને વધારે કંઈ કહી શકાય એમ પણ નહોતું. એને આંકડીનો એવો ભયંકર વ્યાધિ હતો કે આંકડી આવે સારે તો ડોઢથી એની તરફ જોઈ પણ ન શકાતું; એવે પ્રસંગે ડોક્ટર બોલાવ્યા વિના ફૂટકા ન રહેતો. પરિણામે આટઆટલું કર્યા બાદ થયેલા આ લગ્ન, એ એક ભયંકર ભૂલ જ થઈ છે, એ માન્યતા ધરના બધા જ માણસોના મનમાં દૃઢ પણે બંધાઈ ગઈ હતી. માત્ર એક યાદવ, આમ તદ્દન નિરાશ નહોતો થયો. એ હંમેશા આ વાતનો વિરોધ કરતાં કહેતો, 'ના રે ના, મારી વહુરાણીમાં આવું જગદ્દાત્રીનું રૂપ છે તે શું નિષ્કળ જવા માટે છે? ના ના, એવું હોય જ નહીં ને!'

એક દિવસ ડોઢએક સાધારણ બાળક પરથી નાની વહુને મોં ચઢાવીને ઉદાસ ચહેરે બેઠેલી જોઈને અન્નપૂર્ણા ભયથી ફફડી ઊઠી, - હમણાં આંકડી આવશે ! પણ અચાનક એને કોણ જાણે શું બે સૂઝ્યું, તે દોડતી ઓરડામાં ગઈ ને પોતાના દોઢ વર્ષના દીકરા અમૂલ્યચરણને ઉપાડી લાવી ને બિન્દુના બોળામાં મૂકી ચાલી ગઈ.

કાચી ઊંઘમાંથી જાગી ઊઠેલા અમૂલ્યે ચીસાચીસ કરવા માંડી. મહાપરાણે ખિન્દુએ પોતાની જાતને સંભાળી લીધી ને આંકડી આવતી રહી ગઇ. અમૂલ્યને છાનો રાખવા એણે છાતી સરસો ચાંપ્યો ને ઊડીને પોતાના ઝોરડામાં ચાલી ગઇ.

એથે ઊભેલી અન્નપૂર્ણાએ આ બધું જોયું; આંકડીના આવા ભયંકર વ્યાધિનો આવો રામબાણ ધલાજ હાથ લાગ્યો જાણી એ ખૂબ હરખાઇ.

ધરકામનો બધો જ ભાર અન્નપૂર્ણાને માથે રહેતો હોવાથી પોતાના બાળકની પૂરતી સંભાળ લઇ શકવા માટે તે ભાગ્યે જ વખત કાઢી શકતી. દિવસ આખાના પરિશ્રમ પછી રાત પડ્યે એ એટલી થાકી જતી કે ઊંઘવા ન પામે તો એની તબિયત લથડી જતી. એટલે બાળકને સંભાળવાનું કામ નાની વહુએ ઉપાડી લીધું.

એકાદ મહિના પછી એક દિવસ સવારે બાળકને ઢૂં પર લઇ રસોડામાં પ્રવેશતાં ખિન્દુએ પૂછ્યું, ‘દિદિ, અમૂલ્યધનનું દૂધ ક્યાં છે?’

હાથમાંનું કામ તરત જ બાળુએ મૂકી અન્નપૂર્ણાએ ડરતાં ડરતાં કહ્યું, ‘એકાદ મિનિટ થોભી જા, બહેન! હમણાં કરી આપું.’

રસોડામાં પ્રવેશતાં જ, દૂધ તૈયાર નહોતું—ગરમ થવા વગરનું એમને એમ ઠંડું જ પડી રહ્યું હતું—એ જોઇને એ ચિડાયેલી તો હતી જ; એટલે ઊંચે અવાજે બોલી ઊડી, ‘કાલ પણ મેં તમને કહેલું કે મારે આઠ વાગ્યા પહેલાં દૂધ ગરમ જોઇએ. આઠના નવ પણ થવા આવ્યા! આટલું યે તમારાથી ન બની શકતું હોય તો સીધે સીધું મને કહી કેમ નથી દેતા, કે હું એનો બીજો કંઈ રસ્તો તો કરું?’ ને રસોડાપણ તરફ ફરીને કહ્યું, ‘—ને હેં અલી, તને પણ આટલું યાદ નથી રહેતું? ઘર આખાનું રાંધે છે તે બે મિનિટ જરા મોડું થાય તેમાં શું ખાટું મોળું થઇ જવાનું હતું?’

રસોડાપણ બિચારી ચુપ જ રહી. અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું, ‘તારી જેમ

અમારે પણ માત્ર છોકરાને મેશ આંજવાનું ને દીલડી કરી શણગારવાનું જ કામ હોત ને તો બધું યે યાદ રહેત. તારાથી એક મિનિટ પણ મોડું ખમાય નહીં, હું નાની વહુ?

નાની વહુએ જવાબ દીધો, ‘તમને આકરામાં આકરા સમ છે, જો આજથી કદી યે અમૂલ્યધનના દૂધને હાથ લગાડો તો! ને મને પણ સોગંદ છે, જો ફરી તમને કદી હું એ બાબત કંઈ કહું તો!’ - કહેતાં ધબ્બ દબને છોકરાને જમીન પર બેસાડ્યો ને દૂધનું વાસણ લઈ ચૂસે મૂક્યું. આવા અણધાર્યા પગાડાથી ગભરાઈને અમૂલ્યે ચીસો પાડી રડવા માંડ્યું, એટલે એના ગાલ ખેંચી આમળતાં બિન્દુએ ધમકાવ્યો, ‘ચુપ રહે, લુચ્ચા! ચુ-પ! જરા પણ અવાજ કર્યો તો મારી નાખીશ!’

બિન્દુના આ ધડાકાથી ઘરમાંની દાસી દોડી આવી ને છોકરાને લેવા જતી હતી ત્યાં બિન્દુએ ધમકાવી, ‘જા, નીકળ અહીંથી! ચાલી જા!’

દાસી તો સડક જ થઈ ગઈ. એ ફરી આગળ વધવાની હિંમત ન કરી શકી.

આગળ કંઈ પણ ભોલ્યા કર્યા વિના બિન્દુ અમૂલ્યને બોળામાં રાખી દૂધ ગરમ કરવા લાગી.

અન્નપૂર્ણા સ્થિર ભાવે આ બધું જોતી બેઠી હતી. થોડી વારે બિન્દુ દૂધ લઈ ત્યાંથી ચાલી ગઈ તે પછી તેણે રસોઈયણને કહ્યું, ‘સાંભળી ને એની વાત! તે દિવસે જરા હસવા હસવામાં કહ્યું હતું ને કે ‘અમૂલ્યને હવે તું જ રાખ! તેના જોર પર તો નાની વહુ આજે મને પણ સોગંદ દઈ ગઈ.’

ગમે તેમ પણ અન્નપૂર્ણાનો પુત્ર આમ બિન્દુવાસિનીને બોળે બિચરવા લાગ્યો ને પરિણામ એ આવ્યું કે બાળક કાકાને ‘મા’ કહીને અને માને ‘દિદિ’ કહીને બોલાવતાં શીખ્યો.

૨

ચારેક વર્ષ પછી, અમૂલ્યને નિશાળે ખેસાડવાના આગલે દિવસે
ભારે ધામધૂમથી સરસ્વતી પૂજન થયું. બીજે દિવસે સવારે અન્નપૂર્ણા
રસોઈના કામમાં રોકાયેલી હતી, ત્યાં તો બહારથી બિન્દુવાસિનીએ ખૂમ
પાડી કહ્યું, ‘દિદિ, અમૂલ્ય તમને પગે લાગવા આવ્યો છે. જરા બહાર
તો નીકળો!’

અન્નપૂર્ણા બહાર આવી. અમૂલ્યનો ઠાઠ શણગાર જોઈને એ તો
અવાક થઈ ઊભી જ રહી. આંખમાં કાજળ, કપાળે ચાંદલો, ગળામાં
સોનાનો છેડો, માથે વાળ ઓળીને ગૂંથેલો ચોટલો, પીળા કિનારનું છાપેલું
ઘોતિયું, એક હાથમાં સુતળીથી બાંધેલો માટીનો ખડિયો ને બગલમાં નાની
ચટાઈમાં વીંટેલાં થોડાં તાડપત્ર !

બિન્દુએ કહ્યું, ‘દિદિને પગે લાગીને પ્રણામ કરો, બેટા!’ અમૂલ્યે
જનેતાને પ્રણામ કર્યા.

એના પગમાં નહોતાં મોળાં કે નહોતાં ખૂર કે નહોતાં આધુનિક
જમાનાનાં વિલાયતી ઢબનાં કપડાં ! આવો અપૂર્વ લેખાસ જોઈ
અન્નપૂર્ણાએ હસતાં હસતાં કહ્યું, ‘આવું આવું પણ તને આવડે છે ખરું,
હોં નાની વહુ ! અમૂલ્યને લાગવા મોકલે છે ?’

બિન્દુ પણ હસીને બોલી, ‘હા, ગંગા પંડિતની પાઠશાળામાં

મોકલું છું. આશીર્વાદ આપો, દિદિ, આજનો દિવસ એના જીવનમાં સાર્થક નીવડે.’

પછી તોફરને કહ્યું, ‘લેરવ, પંડિત મ’શાયને ખાસ મારું નામ દઇને કહેજે કે મારા અમૂલ્યને મારેઆરે નહીં. — ને દિદિ, આ લો પાંચ રૂપિયા; જરા સારું જેવું સીધું તૈયાર કરી સાથે આ પાંચ રૂપિયા મૂકી કદમ નેડે પંડિત મ’શાયને ત્યાં મોકલી દેજે.’ કહેતાં કહેતાં અલંત હેતથી એણે અમૂલ્યને ચૂમી લીધો ને તેડીને ચાલી ગઇ.

અન્નપૂર્ણાની બંને આંખો આંસુથી છલકાઇ ગઇ. તેણે રસોઇયણને કહ્યું, ‘આ છોકરામાંથી એને કદીયે પુરસ્ક મળી હોય એવું નેયું છે ? આખો દિવસ બસ, એ ને એનો અમૂલ્ય ! ને તેયે આ તો એનો પેટનો જણ્યો નથી. બાકી એમ હોત તો તો દ્રાણ જાણે શુંયે કરત !’

રસોઇયણે કહ્યું, ‘કદાચ, એટલે જ ભગવાને એને કંઈ દીધું નથી. બાકી હવે તો એમને પણ અઠાર ઓગણીસ તો થવા...’

પણ એ પૂરું બોલી ન શકી. નાની વહુ બાળકને મૂકીને એકલી પાછી ફરી ને બોલી, ‘દિદિ, જેઠજીને કહીને આપણા ઘરની જ સામે નિશાળ ન બોલાવી શકાય ? એ માટેનો બધોયે ખર્ચ હું આપીશ.’

અન્નપૂર્ણા હસી પડી. બોલી, ‘હજી તો એ બે ડગલાં પણ ગયો નથી, નાની વહુ, એટલામાં તો તારું મન ફરી પણ ગયું ? ન રહેવાતું હોય તો જ ને તું પણ એની જોડે ! બેસી રહેજે એની પાસે, નિશાળે જઈને !’

ખિન્દુ કંઈક ઝંખવાઈ, છતાં હસીને બોલી, ‘મન તો કંઈયે નથી ફરી ગયું, પણ થાય છે કે આંખો સામે હોવું એ એક વાત છે ને આંખોથી દૂર હોવું એ બીજી વાત છે. સાથે ભણનારા છોકરા રહ્યા તોફાની ! એને નાનો જાણીને મારે કરે તો ?’

અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું, ‘એ તો થવાનું જ ! છોકરાઓ તો અંદર

અંદર મારપીટ કરે જ વળી! ને નાની વહુ, છોકરાં તો સૌને વહાલાં હોય, છતાં એમનાં મા બાપો પણુ ને મન કઠણુ કરીને એમને નિશાળે મોકલી શકે છે, તો તારા છોકરાને તું કેમ ન મોકલી શકે?’

પોતાની કે પોતાનાંની બીજાઓ સાથે સરખામણી થાય એ બિન્દુને જરાય પસંદ નહોતું. એટલે મનમાં જ અસંતુષ્ટ થતાં કહ્યું, ‘તમારી તો વાતો જ કંઈ ઔર હોય છે, દિદિ! ધારો કે કોઈ એની આંખમાં કલમ ખોસી બેસે તો?’

એના મનોભાવ પામી જતાં અન્નપૂર્ણાએ હસીને કહ્યું, ‘કલમ આંખમાં ખોસી બેસે તો દાકતરને બોલાવજે. પણુ નાની વહુ, સાચું કહું? હું તો સાત દિવસ ને સાત રાત બેસીને વિચાર્યાં કરું ને, તો યે આંખમાં કલમ ખોસી દેવાની વાત તો મને સૂઝે એમ પણુ નથી. છોકરાઓ તો આટઆટલા ભણે છે. પણુ કદી કોઈએ કોઈની આંખમાં કલમ ખોસી દીધી હોય એવું તો હજી સાંભળ્યામાં નથી આવ્યું!’

બિન્દુ બોલી, ‘તમે નથી સાંભળ્યું એટલે શું એવું કદી બની જ ન શકે, એમ? શું થવાનું છે એ તે કોઈ આગળથી જાણીને બેઠું હોય છે? એ તો કીક પણુ તમે એકવાર એ વિશે કહી તો જુઓ, પછી જે થશે તે જોઈ લેવાશે.’

અન્નપૂર્ણાએ ગંભીર થઈને કહ્યું, ‘થશે શું, તે તો દેખાય જ છે ને! તેં એકવાર મનમાં ગાંઠ વાળી હશે તો કંઈ પૂરું કર્યા વિના રહેવાની છે? પણુ આવી ગામથી બિલડી વાત કંઈ મારે મોઢે નહીં નીકળી શકે. ને તું વળી ક્યાં એમની સાથે નથી બોલતી? જાતે જ જઈને કહે ને!’

હવે બિન્દુ ચિડાઈ ગઈ. બોલી, ‘કહીશરતો! મારાથી કંઈ છોકરાને રોજ રોજ આટલે દૂર નહીં મોકલી શકાય. ભલે કોઈને સારું લાગે કે માહું લાગે; ભલે એ ભણે કે અભણુ રહે! અલી કદમ, તને સીધું આપી

આવવાનું કહ્યું હતું ને? આમ મોં ફાડીને ઊભી ઊભી જોયા શું કરે છે?’

એને ગુસ્સે થયેલી જોઈને અન્નપૂર્ણા ગભરાઈને બોલી, ‘સીધું કાઠી આપું છું; આટલી ઉતાવળી ન થા, નાની વહુ! વાહ,! પણ તારો છોકરો શું કદી મોટો જ નહીં થાય? તું શું એને હંમેશા આમ ખોળામાં જ બેસાડી રાખવાની છે? એનો વિચાર કેમ કરતી નથી?’

નાની વહુ આનો જવાબ ગળી જઈ બોલી, ‘સીધું લઈ જા, ને પંડિત મંશાયની ચરણુજી અમૂલ્યને કંપાળે લગાડી એને પાછો લઈ આવજે. પંડિત મંશાયને કહેજે કે સાંજે જરા ઘેર આવી જાય. જેણે સમજવું જ નથી તેને સમજાવવું શી રીતે? હું તો એમ કહેતી હતી કે નાનો બાળીને કાંઈ એને મારી બેસે તો? તેમાંથી મને કહે છે, ‘તું શું એને હંમેશા આમ ખોળામાં જ બેસાડી રાખવાની છે?’ હું શું કરવાની છું ને શું નહીં તેની ચર્ચા કરવા કંઈ હું નહોતી આવી.’ કહેતાં જવાબની રાહ જોયા વગર કાંઈમાં બળતી ચાલી ગઈ.

અન્નપૂર્ણા તો આ જોઈ સ્તબ્ધ થઈને ત્યાંની ત્યાં જ ઊભી રહી ગઈ. કદમ બોલી, ‘હવે મોડું ન કરો મા, હમણાં પાછાં એ આવી પહોંચશે. એમણે એક વાર નિશ્ચય કર્યો, એટલે પછી તો વિધાતા પણ એ ફેરવી શકવા માટે અસમર્થ છે.’

તે દિવસે મોડી સાંજે મોટાબાબુ યાદવ અશ્રીલુ લઈ, પથારી પર જરા આડે પડખે પડ્યા પડ્યા, મોંમાં હુસ્કાની નળી ધાલી, નશામાં ઘેરાઈને પડ્યા હતા, ત્યાં દરવાજાની સાંકળ ખખડી.

પ્રયત્ન પૂર્વક આંખો ઉઘાડવા મથતાં યાદવે પૂછ્યું, ‘કોણ છે?’

ઝોરડામાં પ્રવેશતાં અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું, ‘નાની વહુ તમને કંઈ કહેવા આવી છે. જરા સાંભળો!’

યાદવ હાંફોળાફાંફોળો બેઠો થઈને બોલી બિઠ્યો, ‘વહુરાણી! કેમ મા? શું છે?’

નાની વહુ-વહુરાણી-પર એમને અપાર હેત હતું. નાની વહુ તો કંઈ ન બોલી, પણ એના વતી અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું. ‘એના છોકરાની આંખમાં નિશાળનો ઢાઢ છોકરો કલમ બલમ ન બોસી બેસે એ માટે તમારે આ ઘરમાં જ નિશાળ બોલાવી આપવાની છે.’

હાથમાંથી હુકકાની નળી ફેંકી દેતાં યાદવે ગભરાઈને સશંકિત ભાવે પૂછ્યું, ‘ઢાણે આંખમાં માર્યું ? જોઈ ? ક્યાં છે ?’

હુકકાની નળી ઉપાડી લઈ ફરી યાદવના હાથમાં આપી અન્નપૂર્ણાએ હસતાં હસતાં કહ્યું, ‘હજી તો ઢાઢએ નથી માર્યું, આ તો ‘મારે તો’ ની વાત છે.’

‘એમ !’ સ્વસ્થ થતાં યાદવ બોલ્યો, ‘હીક, આતો ‘મારે તો’ ની વાત થાય છે. એમ ! હું તો સમજ્યો ઢાઢએ —’

દરવાજાની ઓથે રહી સાંભળતી બિન્દુ બીબીને બીબી સળગી બિડી. ‘ધીમે દબાવેલે સ્વરે એ બોલી,’ દિદિ, ત્યારે તો તમે જ કહેતા હતા ને કે આવી ગામથી બિલકી વાત મારે મોઢે નહીં નીકળી શકે ! — તે હવે કેમ એ જ કહેવા આવ્યા ?’

અન્નપૂર્ણા પણ સમજી ગઈ હતી કે વાત જોઈએ તે રીતે રજૂ થઈ શકી નહોતી ને એનું પરિણામ પણ સાફ આવે એમ નથી. દબાવેલા ધીમા સ્વર પાછળ રહેલું ગૂઢ સૂચન સમજતાં તે ખરેખર ગભરાઈ ગઈ; એટલે હવે એનો સઘળો ઢાઢ બિચારા સીધા સાદા સ્વામી પર જઈ બેસે. ‘અરીજીના નશામાં માણસની આંખો તો બંધ થઈ જાય, પણ કાન પણ બંધ થઈ જાય છે કે શું ? મેં કહ્યું શું ને તમે સાંભળ્યું શું ? બોલ્યા-‘જોઈ’, ક્યાં છે ? ઢાણે માર્યું ?’ મેં ક્યારે કહ્યું કે ઢાઢએ છોકરાની આંખો ફેડી નાખી ? મારે તો બધી બાબતો જુઝ !’

કંઈ પણ વિરોધ વિના બધું સાંભળી લેતા યાદવનો નશો હવે

ઊતરવા માંડ્યો હતો. હતચુદ્ધિ યાદવે વિમૂઢ મનોદશામાં પૂછ્યું, 'કેમ, શું થયું છે?'

અન્નપૂર્ણા ચિડાઇ જતાં બોલી, 'જે થયું છે તે હીક જ થયું છે. આવા માણસ સાથે વાત કરવી એટલે જખ મારવી. ભોગ મારા કુરમના યે!' બોલતી બોલતી એ ઓરડામાંથી ચાલી ગઇ.

યાદવે કહ્યું, 'શું થયું છે. વહુરાણી? જરા ખુલાસાથી વાત તો કરો.'

બારણાની ઓથે ઊભાં ઊભાં જ બિન્દુએ ધીમે સાદે જવાબ આપ્યો, 'બહારની પરસાળમાં એક નિશાળ બોલાવીએ તો —'

યાદવે કહ્યું, 'ઓહો! એમાં તે કંઈ મોટી વાત છે, વહુરાણી! પણ એમાં ભણાવવા કોણ આવશે?'

બિન્દુએ કહ્યું, 'પંડિત મ'શાય આવ્યાં હતા. એમને મહિને દસ રૂપિયા મળ્યા કરે તો એમની નિશાળ ત્યાંને બદલે અહીં ચલાવવા એ રાજ છે; ને મારું કહેવું એમ છે કે આ બધા ખર્ચ ભરે મારા વ્યાજના એકઠા થયેલા રૂપિયામાંથી થાય.'

યાદવે સંતુષ્ટ ભાવે કહ્યું, 'સારું, કાલથી જ માણસો કામે લગાડી દઇશ. ગંગારામ એમની નિશાળ લઇને જ અહીં આવવાના હોય તો એના જેવું એકે નહીં.'

જેઠની અનુમતિ મળતાં જ બિન્દુનો કોઇ શમી ગયો. હસતાં હસતાં તેણે રસોડામાં જઈને જોયું તો અન્નપૂર્ણા મોઢું ચઢાવીને બેઠી હતી ને સામે બેઠેલી કદમ હાથ ને માંના ચાળા કરી કરીને કંઈ કહેતી હતી. બિન્દુને રસોડામાં પ્રવેશતી જોઇ 'ઓ મા, એ તો આ—' કહી વાત અધૂરી અટકાવી દીધી. બિન્દુને સમજી જતાં વાર ન લાગી કે એ વાતો એને વિશે જ થઇ રહી હતી. તેણે સામે આવી કહ્યું, 'કેમ ઓ મા,' કહીને જ અટકી ગઇ? આગળ કહે ને!' કદમની જીભ બીકની મારી

થોધરાવા લાગી. એણે અચકાતાં અચકાતાં કહ્યું, 'ના દિદિ, કંઈ નહીં. મોટી વહુ એ કહ્યું હતું ને કે...તે હું પણ એ જ કહેતી હતી...શું પેલું.....'

ખિન્દુએ રુક્ષ સ્વરે કહ્યું, 'કહ્યા કહ્યા હવે ! જા, કામ કર તારું.'

કદમ તો માંડ ખચી જાણી ચૂં પણ કર્યા વિના જીવ લઈને નહી. એના ગયા પછી ખિન્દુએ કહ્યું. 'મોટી વહુના સલાહકારો પણ ખાસા કેવા છે ! જેઠાને કહીને એના પગારમાં વધારો કરાવવો નોંધ્યો.'

ખિન્દુ ખુશમિજબાજમાં હોય ત્યારે અન્નપૂર્ણાને દિદિ કહેતી ને કોઈમાં હોય ત્યારે મોટી વહુ કહેતી.

ખિન્દુને અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું, 'જા, કહી આવ જા ! ભલે તારા જેઠા માઈ માથું ઉતરાવી લે ! ને તારા જેઠા પણ એવા જ છેસ્તો. તરત શરૂ કરશે, 'શું છે, વહુરાણી ! શું કહો છો ? ખરી વાત છે, મા !' ભાગ્યશાળી તો મેં કેટલાયે જોયા છે નાની વહુ, પણ તારા જેવું ભાગ્ય તો કોઈનુંય નથી દીડું નસીય પણ કેવું લઈને જન્મી છે કે ઘર આપું તારા ધાકથી ગભરાટમાં ધૂંજતું રહે છે.'

ખિન્દુને ગુસ્સો તો ખૂબ જ ચડ્યો હતો, પણ અન્નપૂર્ણાની વાત કરવાની રીત જોઈ એ હસી પડી ને બોલી, 'તમે તો કંઈયે નથી ગભરાતા.'

અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું, 'હું નથી ગભરાતી ! રણચંડી જેવી તારી મૂર્તિ જોઈને છાતી ન ખેંસી જાય એવું માનણ્યું હતું તો કોઈ નથી જાણ્યું. પણ આટલો ક્રોધ સારો નહીં, નાની વહુ ! હવે તે તું કંઈ નાની છે ? છોકરાં થયાં હોત તો આજે તો તું ચારપાંચ બાળકોની મા પણ થઈ હોત. પણ તારો એકલીનોયે વાંક કેમ કાઢું ? પેલા ઘરડા થયેલા તારા જેઠાએ જ તને આટલા લાડ લડાવી લડાવીને ચઢાવી મૂકી છે.'

ખિન્દુ બોલી, 'નસીય લઈને જન્મી છું, એ વાત તો તમારી

માનવી પડશે, હોં દિદિ!—ધનદોલત ને લાડપ્યાર તો સહુ ડાઇને મળી શકે એમ છે. એમાં કંઈ ખાસ મોટાઈ જેવું નથી. પણ આવા દેવતા જેવા જેઠ પામવા માટે તો કંઈ કુટલાયે જન્મેની તપસ્યા હોય ત્યારે ફળ મળે! આ બધું જો મારા નસીબમાં જ હોય તો દિદિ તમે શું કામ નકામા જીવ બાળો છો? પણ લાડ લડાવીને મારું માથું જ ફેરવવાની ધાત કરતા હો, તો એ તમે ફેરવ્યું છે, એમણે નહીં.’

હાથ લાંબા કરીને અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું, ‘મેં! ડાણ કહે છે? હું તો એવી કડક હાથે કામ લેનારી છું! પણ શું કરું? નસીબ જ અવળું છે. મારું તો ડાઇ સાંભળતું જ નથી. તોડર-ચાડર પણ મોં પર સામું બોલે છે; જાણે એ લોટા માલિક ને હું એમની તોડરડી. એ તો હું છું એટલે ખમી લઉં છું. બાકી બીજી ડાઇ હોત ને—’

એની આવી આડીઅવળા વાતો સાંભળી બિંદુ ખિલખિલ કરતી હતી પડી; બોલી, ‘દિદિ, તમે તો સતયુગનાં છો, સતયુગનાં. આવા કળિયુગમાં શીદને જનમ લીધો? મારી જોડે ડાઇ કેમ લડતું ઝગડતું નથી?’ કહેતાં અચાનક એ અન્નપૂર્ણાની સામે આવી અધૂકડી એસી ગઈ ને પોતાના બંને હાથ અન્નપૂર્ણાની ડાટે વીંટાળી બોલી, ‘દિદિ, એક વાર્તા કહો ને?’

અન્નપૂર્ણાએ રોષપૂર્વક કહ્યું, ‘જા, નીકળ અહીંથી!’

એટલામાં કદમ દોડતી દોડતી આવી ને બોલી, ‘અમૂલ્યધન સૂડીથી હાથ કાપી બેઠો છે, તે રહે છે.’

અન્નપૂર્ણાની ડાટેથી પોતાના હાથ ખસેડી લઈ બિન્દુ બિભી થઈ ગઈ ને પૂછ્યું, ‘એને સૂડી મળી ક્યાંથી? ને તમે બધા બેઠા બેઠા શું કરતા હતા?’

‘હું તો પેલા ઓરડામાં પથારીઓ કરતી હતી, દિદિ! ડાણ જાણે ક્યારે એ મોટી વહુના ઓરડામાં ગયો ને —’

‘અસ અસ, બહુ થયું; બધું સાંભળી લીધું - જા હવે,’ કહેતી બિન્દુ ત્યાંથી ચાલી ગઈ. થોડી વારે અમૃત્યની આંગળી પર ભીના કપડાની પટ્ટી બાંધી એને ફેરે લઈને આવી ને બોલી, ‘વાર દિદિ, ફેટલા દિવસથી હું તમને કહેતી આવી છું કે આપણું ઘર રહ્યું નાના છોકરાવાળું; એટલે સૂડી ખૂડી સંભાળીને જીએ મૂકતાં જાઓ. તો પણ-’

અન્નપૂર્ણાનો કોષ હવે વધી ગયો. ‘તું તે કેવી ઢંગધડા વગરની વાતો કરે છે, નાની વહુ ? તારો છોકરો ઓરડામાં ધૂસીને હાથ કાપી નાખે એ બીકે મારે આગળથી જ સૂડી તાળા ફૂંચીમાં રાખવી એમ !’

‘કાલથી એને દોરીથી બાંધી જ રાખીશ એટલે તમારા ઓરડામાં આવવા જ નહીં પામે, અસ ?’ કહેતાં રોષમાં બિન્દુ બહાર ચાલી ગઈ.

અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું, ‘સાંભળીને એની વાત, કદમ ? સૂડી તે લોકો પેટી-તિન્નેરીમાં વાસીને રાખતા હશે ?’

કદમ કંઈક કહેવા જતી હતી પણ મોં ઉઘાડીને જ અટકી ગઈ.

બિન્દુ અચાનક પાછી ફરી હતી. બોલી, ‘આપણી વાતોમાં તમે નોકર ચાકરોને વચ્ચે લાવશો ને, તો ખરું કહું છું, હું અમૃત્યને લઈને પિયર ચાલી જઈશ.’

‘તે જા ને !’ અન્નપૂર્ણાએ જવાબ આપ્યો; ‘તે સાથે એ પણ યાદ રાખજે કે પછી માથું પગાડીને મરી જઈશ ને, તો ફરી બોલાવવાનું નામ પણ નહીં લઉં.’

‘મારે પાછા આવવું પણ નથી ને !’ કહેતાં બિન્દુ મોં ઝુલાવી ચાલી ગઈ.

એએક કલાક પછી ધબધબ કરતી અન્નપૂર્ણા નાની વહુના ઓરડામાં ગઈ. એક ખૂણામાં મૂકેલા ટેબલ પાસે બેસીને માધવચન્દ્ર કેસના કાગળિયા જોતો બેઠો હતો અને બિન્દુ અમૃત્યને પડખે સુવડાવી પલંગપર પડી પડી ધીમે ધીમે વાર્તા કહેતી હતી. અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું, ‘ચાલ, ખાઈ લે.’

‘મને ભૂખ નથી.’ બિન્દુ બોલી.

અમૂલ્ય કાકીને ગળે વળગી પડ્યો ને કહ્યું, ‘નાની મા નથી જમવાના, તમે જાઓ.’

અન્નપૂર્ણાએ એને ધમકાવતાં કહ્યું, ‘બેસ છાનોમાનો! આ છોકરો જ બધા કંકાસતું મૂળ છે. તું તારે અત્યારે એને લાડ લડાવતી જા. પંકી બધી ખર્ચર પડશે; ને ત્યારે યાદ આવશે કે ‘હા, દિદિ ખરું કહેતાં હતાં.’

બિન્દુએ અમૂલ્યના કાનમાં કંઈક શીખવતાં ધીમેથી કહ્યું, એટલે અમૂલ્ય જોરથી બોલ્યો, ‘તમે જાઓ ને દિદિ, નાની મા મને રાજરાણીની વાર્તા કહે છે.’

અન્નપૂર્ણાએ ફરી ધમકાવતાં કહ્યું, ‘ભલું ચાહતી હો તો, નાની વહુ, ચાલ! નહીં તો કાલે તમને બન્નેને વિદાય ન કરું તો માફ નામ નહીં.’ કહેતાં જેવી રીતે આવી હતી તેવી રીતે ધબધબ કરતી ચાલી ગઈ.

માધવે પૂછ્યું, ‘આજે વળી પાછું તમારી વચ્ચે શું થયું છે?’

બિન્દુ બોલી, ‘દિદિ ક્યારે ભરાય છે ત્યારે હમેશાં થાય છે તે વળી, બીજી શું હોય? મારી ભૂલ હોય તો એ હતી કે મેં કહ્યું કે આપણું ઘર રહ્યું નાના છોકરાવાળું, એટલે સડીબૂડી જરા સંભાળીને રાખતા જાઓ તો સારું. તેમાં તો આવડી મોટી રામાયણ થઈ પડી.’

માધવે કહ્યું, ‘હવે ઝાઝી રકઝક કર્યા વિના જા. ભાભી એવાં અમઘમાટ કરતાં ગયાં છે કે કદાચ દાદા (મોટાભાઈ) જાગી જશે.’

બિન્દુ અમૂલ્યને તેડીને હસતી હસતી રસોડા તરફ ચાલી.

૩

એક માતાનાં બે સંતાન માની શીળી છાયામાં ઊઠતાં મોટાં થાય તેમ આ બે માતાઓએ આ એક જ સંતાનના હેતને આધારે બીજાં છ વર્ષ વીતાવ્યાં. હવે તો અમૂલ્ય મોટો થઈ ગયો હતો. અત્યારે તે હાઈસ્કૂલના બીજા વર્ગમાં અભ્યાસ કરતો હતો. ઘેર માસ્તર રાખ્યા હતા.

સવારે માસ્તર ભણાવીને ગયા એટલે અમૂલ્ય રમવા માટે બહાર નીકળી પડ્યો. આજે સવિવાર હતો એટલે નિશાળે જવાનું નહોતું.

ઔરડામાં પ્રવેશતાં અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું, ‘તું જ બોલ, નાની વહુ, હવે મારે આનું શું કરવું?’

બિન્દુ પોતાનું આખું કપાટ ખાલી કરી જમીન પર કપડાંનો પથારો પાથરી બેઠી હતી અને અમૂલ્યને માટે કપડાં પસંદ કરી રહી હતી. આજે અમૂલ્યને એના કાકા જોડે એક ધનવાન અસીલને ત્યાં જમવા જવાનું નિમંત્રણ હતું. બંધુ જોડે વગર જ બિન્દુએ પૂછ્યું, ‘શાનું, દિદિ?’

અત્યારે એ જરા નારાજ જણાતી હતી. અન્નપૂર્ણા આ બધાં જાત જાત ને ભાત ભાતનાં રંગબેરંગી કપડાંનો ઢગલો જોઈ ચકિત થઈ ગઈ હતી, એટલે બિન્દુના ચહેરા પરના ભાવો તરફ એનું ધ્યાન નહોતું ગયું.

થોડીવાર લગી એણે ચુપચાપ નોંધ્યા કર્યું, પણ પછી પૂછ્યું, 'આ બધાં અમૂલ્યના કપડાં છે ?'

બિન્દુએ કહ્યું, 'હા.'

'આમને આમ તું કેટલા પૈસા નકામા વેડે છે ? આમાંના એક કપડાની કિંમતના પૈસામાં તો એક ગરીબ છોકરાને આખું વરસ ચાલે એટલાં કપડાંલત્તાં થાય !'

આ સાંભળીને બિન્દુ નારાજ તો થઈ જ, છતાં સ્વાભાવિક રીતે જ બોલી, 'એની ક્યાં ના પાડું છું. પણ ગરીબ ને ધનવાન વચ્ચે થોડો ઘણો ફેર તો રહેવાનો જ. એને માટે જીવ બાળ્યે શો ફાયદો, દિદિ ?'

'એક વાર માનીએ કે એવું હોય પણ ખરું; છતાં નાની વહુ, તારી તો દરેક વાતમાં અતિશયતા જ હોય છે.' અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું.

બિન્દુએ મોં ઊંચું કરી કહ્યું, 'તમે જે કહેવા માટે આવ્યાં હતાં એ જ કહો ને, દિદિ ! બીજી વાતો માટે અત્યારે મને જરાયે પુરસદ નથી.'

'તને વળા પુરસદ હોય છે જ ક્યારે ?' કહેતાં ગુસ્સે થઈ અન્નપૂર્ણા ચાલી ગઈ.

ભૈરવ અમૂલ્યને બોલાવવા ગયો હતો તે ક્લાકેક પછી એને શોધીને લઈ આવ્યો.

'ક્યાં હતો અસાર સુધી ?' બિન્દુએ પૂછ્યું.

અમૂલ્ય ચુપ રહ્યો.

ભૈરવે કહ્યું, 'પેલા મહોલ્લાના ખેડૂતોના છોકરાઓ નેડે ગિલ્લીદંડ રમતો હતો.'

ગિલ્લીદંડાની રમતની બિન્દુને બહુ જ ખીક હતી; એટલે એ રમવા માટે એણે અમૂલ્યને મનાઈ કરી હતી. આ સાંભળીને એ બોલી 'ગિલ્લીદંડા રમવાની મેં તને ના પાડી હતી ને ?'

ખીકના માર્યા અમૂલ્યનું મોં પડી ગયું. બોલ્યો, ‘હું તો ત્યાં અમસ્તો જ બિભો હતો, ત્યાં આ લોકોએ મને પરાણે—’

‘તને પરાણે રમાડ્યો એમ જ ને? વાર, હમણાં તો જા, પછી વાત.’ કહેતાં બિન્દુએ એને કપડાં પહેરાવવા માંડ્યાં.

બે મહિના પહેલાં અમૂલ્યને જતોઈ દીધી હતી; તે વખતે મુંડન કરાવેલું એટલે આવા ટકા માથાપર જરીની ટોપી પહેરવા સામે એણે જખરો વિરોધ કર્યો. પણ બિન્દુ ક્યાં એને છોડે એમ હતી! એણે પરાણે એને ટોપી પહેરાવી. ટકામુંડા માથા પર જરીની ટોપી પહેરેલો અમૂલ્ય બિભો બિભો રડવા લાગ્યો. ઓરડામાં દાખલ થતાં માધવે પૂછ્યું. ‘હજી ફટલી વાર છે?’

પણ ખીજ ક્ષણે અમૂલ્ય તરફ નજર જતાં જ તે હસી પડ્યો. ‘વાહ, મથુરાના રાજા શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર જ બની ગયો છે ને શું?’

શરમના માર્યા અમૂલ્યે ટોપી ફેંકી દીધી ને પલંગપર જઈને બાંધા પડી રાવા માંડ્યું.

બિન્દુ ચિડાઈ ગઈ. કહ્યું, ‘એક તો છોકરો રડતો હતો ને તેમાં વળી તમે—’

માધવે ગંભીર થઈને કહ્યું, ‘છાનો રહે, અમૂલ્ય! ચાલ, હવે રડ નહીં. લોકો ગાંડો કહેશે તો મને કહેશે; ચાલ તું તારે.’

આ પહેલાં પણ એક દિવસ તદ્દન આવો જ પ્રસંગ બન્યો હતો ને તે દિવસે બિન્દુ ખૂબ જ નારાજ થઈ હતી. આજે એજ પ્રસંગની પુનરાવૃત્તિ થતાં બિન્દુને પગથી માથા લગી ઝાળ લાગી ગઈ. બોલી, ‘હા, હું તો જે કંઈ કરું છું તે ગાંડા માણસ જેવું જ કરું છું, ખરું ને?’ કહેતાં બિન્દુને અમૂલ્યને લઈ આવી. પંખાની ઘાંડી વતી એને માથે પાંચ છ ફટકા ઉપરા ઉપરી ફટકાવી કાઢ્યા ને પછી એનો મખમલનો પોશાક ખેંચી ખેંચીને ઉતારી લઈ ફેંકવા માંડ્યો.

માધવ ગભરાઈને બહાર નીકળી ગયો ને ભાભી પાસે પહોંચી કહ્યું, 'ભાભી, પેલીને માથે પાછું ભૂત સવાર થયું લાગે છે. જઈને જરા જુઓ તો ખરા !'

અન્નપૂર્ણાએ ઓરડામાં આવીને જોયું તો બિન્દુ પહેલાંનો પોશાક ઉતારીને અમૂલ્યને તદ્દન સાદાં કપડાં પહેરાવી રહી હતી ને ખીકનો માર્યો અમૂલ્ય ફિક્કે ચહેરે છાનોમાનો ઊભો હતો.

અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું, 'પહેલાં પહેરાવેલાં કપડાં સારાં તો લાગતાં હતાં, નાની વડુ, ઉતારી કેમ નાખ્યા ?'

સહસા અમૂલ્યને છોટીને ગળે પાલવ નાખી હાથ જોડી બિન્દુએ કહ્યું, 'તમારે પગે પડું છું, મોટી વડુ, અહીંથી ચાલ્યાં જાઓ. તમે બધાં જ એકઠાં થઈને દરેક વાતમાં માથું માર્યા કરશો તો નાહકનો પેલા બિચારાનો જીવ જશે.'

અન્નપૂર્ણા તો આભી બનીને ઊભી જ રહી, કંઈ જ ન બોલી શકી.

બિન્દુ અમૂલ્યનો કાન પકડીને એને એક ખૂણામાં ઘસડી ગઈ ને ત્યાં ઊભો રાખી કહ્યું, 'તું જેવો નહારો છોકરો છે એવી જ તને સગ્ન પણ થવી જોઈએ. જા, આજે આખો દિવસ તારે આ ઓરડીમાં પુરાઈ રહેવાતું છે. દિદિ, બહાર આવો, મારે દરવાજા બંધ કરવા છે.' કહેતાં બહાર નીકળીને દરવાજા બંધ કરી સાંકળ ચઢાવી દીધી.

બપોરે એક વાગ્યો એટલે અન્નપૂર્ણાથી ન રહેવાયું. એણે કહ્યું, 'નાની વડુ, શું ખરેખર તું આજે અમૂલ્યને ભૂખ્યો રાખવાની છે? એને માટે તું ઘરના બધા માણસોને ભૂખ્યા રાખશે?'

બિન્દુ બોલી, 'એ ઘરના બધા માણસો જાણે!'

અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું, 'તું તે કેવી વાત કરે છે, નાની વડુ! ઘરમાં જે ગણો તે આટલો આ એક છોકરો છે. મારી ને તારી વાત બાબુએ રાખીએ તો યે એ ભૂખ્યો હોય ત્યાં લગી તો તોડર ચાકર પણ મોંમાં અનાજનો દાણો પણ કેવી રીતે મૂકે?'

ખિન્દુ જીવપૂર્વક બોલી 'તે હું કંઈ ન જાણું.'

અન્નપૂર્ણા સમજી ગઈ કે દલીલો કરવાથી કંઈ પણ વળે એમ નથી. એટલે સમજાવતાં કહ્યું. 'હું કહું છું નાની વહુ, મોટી બહેનનું વેણ તો રાખ! આજનો દિવસ એને માફ કરી દે. ક્યાંક ભૂખે પેટે પિત્ત ચઢશે ને, તો એ માંદો પડશે ને તારે જ પાછું વેઠવું પડશે.'

બપોર ને ગરમીનો ખ્યાલ આવતાં ખિન્દુ પણ નરમ થઈ ગઈ. એણે કદમને બોલાવીને કહ્યું, 'જા, લઈ આવ એને! પણ તમને સૌને કહી રાખું છું દિદિ, હવેથી મારો બાપતમાં કોઈ માથું મારશો તો એનું પરિણામ સાફ નહીં આવે.'

તે દિવસે તો આ ઝગડો આટલેથી જ અટક્યો.

*

*

*

નાનાભાઈની વકીલાત ચાલવા માંડી ત્યારથી યાદવે નોકરી છોડી દીધી હતી ને જમીન તથા મિલકતની દેખરેખ રાખવામાં જ ધ્યાન પરાવળ્યું હતું. નાની વહુના સ્ત્રીધનની જે દસ હજાર રૂપિયાની રકમ આવી હતી, તે વ્યાજે મૂકીને અત્યાર સુધીમાં એણે લગભગ બમણી કરી દીધી હતી. એમાંથી થોડી રકમ ઉપાડીને અને માધવની આવક પર મદાર બાંધીને અડધેએક માઇલ દૂર એક ઘર બંધાવવાની તૈયારી કરી લીધી હતી અને દસેક દિવસ પહેલાં તો ઘર લગભગ તૈયાર પણ થઈ ગયું હતું. દુર્ગાપૂજા પછી, સારો દિવસ નેવડાવી ત્યાં રહેવા જવાનું પણ નક્કી થઈ ગયું હતું. એટલે એક દિવસ જમતાં જમતાં યાદવે નાની વહુને ઉશીને કહ્યું, 'તમારું ઘર તો તૈયાર થઈ ગયું, વહુરાણી, હવે એકાદ દિવસ જઈને નોંધ તો આવો, કંઈ રહી તો નથી જતું ને?'

જેઠ જમવા બેસે ત્યારે હજાર કામ છોડીને પણ ખિન્દુ આવીને દરવાજાની આથે બેસતી. જેઠને તો એ દેવની જેમ પૂજતી હતી; - બધા જ યાદવને દેવની જેમ જ પૂજતા; - એ બોલી, 'ના રે, કંઈએ નથી રહી જતું.'

યાદવે હસીને કહ્યું, 'નેયા વિના જ અભિપ્રાય આપી દીધો, વહુરાણી ? ભલે ત્યારે, એમ રાખો. પણ ખીજું પણ એક કામ છે. મારી ઇચ્છા છે કે આપણે અંધાં જ સગાંવહાલાંઓને જ્યાં હોય ત્યાંથી તેડાવીએ ને એક શુભ દિવસ નેવડાવી ત્યાં જઈને ગૃહ દેવતાની પૂજા કરાવીએ, - કેમ, તમે શું કહો છો ?'

ખિન્દુએ ધામેથી કહ્યું, 'દિદિને પૂછી નેઉં, એ કહે તેમ કરીએ.'

યાદવે કહ્યું, 'તો પૂછી ને ને. પણ વહુરાણી, તમે જ આ ધરનાં લક્ષ્મી છો. તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે જ બધું થશે.'

પાસે જ ખેડેલી અન્નપૂર્ણાએ હસીને કહ્યું, 'તમારાં આ લક્ષ્મીજી જરા શાંત થાય ને, તો—'

યાદવે કહ્યું, 'એમાં શાંત થવાની વાત જ ક્યાં છે ? વહુરાણી તો મારી, સાક્ષાત જગદ્દાત્રી છે. વરદાન પણ આપે ને જરૂર પડ્યે તલવાર પણ ઉપાડે. હું પણ એવું જ પસંદ કરું છું. ધરમાં વહુરાણીના પગલાં પડ્યા પછી જરા નેટલું ચે દુઃખ નથી રહ્યું.'

અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું, 'એ વાત તો તમારી સાવ સાચી છે. એના આવ્યા પહેલાંના દિવસોનો તો વિચાર કરતાં ચે કંપારી આવે છે.'

ખિન્દુ શરમાઈ ગઈ. વાતનો પ્રવાહ વાળી લેતાં ખોલી, 'આપ એ સૌને તેડાવી લો. આપણું એ ઘર પણ ખાસું મોટું છે. ઢાઢને અગવડ પડે એમ નથી; ભલે ને ચાર મહિના રહી પણ જાય.'

યાદવે કહ્યું, 'એમ જ કરીએ વહુરાણી, કાલે જ સૌને તેડાવવાની વ્યવસ્થા કરી લઈશ.'

गुरुकुल
नं. १

३७२३६

४

याદવની ફેધની દીકરી.—બહેનની સ્થિતિ સારી નહોતી. યાદવ ઘણી વાર એને પૈસાની મદદ કરતો રહેતો. છેલ્લા થોડા વખતથી એના પત્રોમાં પોતાના દીકરા નરેન્દ્રને યાદવને ત્યાં રાખી ભણાવવાની ઇચ્છા એ જણાવ્યા કરતી હતી, એટલે આ વખતે એ દીકરાને લઈને જ ઉત્તર-પાડથી આવી પહોંચી. એના પતિ પ્રિયનાથ ત્યાં શું કરતા હતા એ વિશે જાણને જ કશી જાણ નહોતી. એ ત્રણ દિવસમાં તો એ પણ આવી પહોંચ્યા. નરેન્દ્ર સોળ સત્તર વર્ષની ઉંમરનો હતો. એ પહોળી કિનારાનું ધોતિયું વાળીને પહેરતો અને દિવસમાં આઠ દસ વખત પટિયા પાડ્યા કરતો. એના બુદ્ધિ પણ, ખરેખર, જેવા જેવા હતા.

એ સાંજે રસોડાના વરંડામાં બધાં એકઠાં થઈ બેઠાં હતાં ત્યારે એલોકેશી પોતાના પુત્રના અસાધારણ રૂપ-ગુણોની પ્રશંસાના ફૂલ વેરી રહી હતી.

બિન્દુએ પૂછ્યું, ‘નરેન્દ્ર, તું કયા ક્લાસમાં ભણે છે, બેટા?’

નરેન્દ્રે કહ્યું, ‘ફોર્થ ક્લાસમાં; રોયલ રીડર, ગ્રામર, જ્યોગ્રાફી, એરિથમેટિક, — ને બીજાં યે ઘણું બધું — ડેસિમલ ફ્રેક્શનલ વગેરે; પણ એ બધું તમે નહીં સમજો, મામા!’

એલોકેશીએ પોતાના પુત્ર તરફ ગર્વભરી નજરે જોતાં કહ્યું, ‘અરે, એ તે કંઈ એકદમ ચોપડીથી આજુબજા પતે છે, નાની વહુ? ચોપડીઓનો

મેટા હુંગર છે હુંગર !—કાલે બધી ચોપડીઓ પેટીમાંથી કાઢી મામીઓને એકવાર બતાવતો ખરો, મેટા !’

નરેન્દ્રે માથું હલાવી કહ્યું, ‘હા હા, બતાવીશ.’

બિન્દુએ કહ્યું, ‘મેટ્રીક થવાને તો હજી વાર છે ને ?’

એલોક્ષીએ કહ્યું, ‘વાર તો શાની હોય, નાની વહુ ! વાર તો જરાય ન રહેત. અત્યાર લગીમાં તો એવી એક ને બદલે ચારચાર મેટ્રીકની પરીક્ષાઓ પાસ કરી નાખી હોત; પણ પેલા મોં બળ્યા માસ્તરોને લીધે જ બધું અટકી પડ્યું છે. એમનું સત્યાનાશ જાય ! મારા લાલને જોતાં એમને એવું તે શાનું ઝેર આવે છે કોણ જાણે ! એને ઉપલા કલાસમાં ચઢાવતા જ નથી ને ? એ ખારને લઈને તો આજે ફટલા વરસથી એને આ એકને એક જ કલાસમાં રાખી મૂક્યો છે.’

બિન્દુએ વિસ્મિત થઈ કહ્યું, ‘ના રે, એવું કંઈ ના હોય.’

એલોક્ષીએ કહ્યું, ‘ના હોય શું ? છે જ ને ! માસ્તરો બધા મળી જઈને લાંચ માગે છે. હું રહી ગરીબ; એવી લાંચરશ્વત માટે ક્યાંથી પૈસા કાઢું ? તમે જ કહો ?’

બિન્દુ કંઈ ન બોલી. અન્નપૂર્ણાનું હૃદય ખૂબ જ દુખાયું. એણે કહ્યું, ‘આવી રીતે તે કોઈને હેરાન કરાતું હશે ? આ તે કંઈ સાફ કહેવાય ? પણ અમારે ત્યાં આવું કંઈ નથી બનતું. અમારો અમૂલ્ય તો વરસો વરસ ધનામમાં સારી સારી ચોપડીઓ લઈ આવે છે, પણ અમારે તો કંઈ લાંચ બાંચ નથી આપવી પડી.’

એટલામાં ક્યાંકથી અમૂલ્ય આવી પહોંચ્યો ને ધીરથી નાનીમાના ખોળામાં ખેસી ગયો. ખેસતાં જ નાની માની કોટે હાથ વીંટાળી ધીમેથી કાનમાં કહ્યું, ‘કાલે રવિવાર છે નાની મા, માસ્ટર મંશાયને કુહી દો ને, આજે નથી લાણવું.’

ખિન્દુએ હસીને કહ્યું, ‘ જોયો ને છોકરો, બહેન ? વાતો સાંભળવા મળે ને, તો ઊઠવાનું નામ પણ દે તેવો નથી. — કદમ, માસ્ટર મંશાયને કહી આવ દે આજે અમૂલ્ય ભણવા નહીં બેસે. ’

નરેન્દ્ર ચકિત થતાં બોલ્યો, ‘ અરે, આ શું અમૂલ્ય ? આવડો મોટો થઈને પણ હજી તું સ્ત્રીઓના બોળામાં બેસે છે ? ’

ખિન્દુ હસતાં હસતાં બોલી, ‘ અરે, એટલું જ નથી ભાઈ, એ તો હજી રાત્રે પણ — ’

ગભરાઈને અમૂલ્યે એના મોં પર હાથ મૂકી એને અટકાવી ને બોલ્યો, ‘ ના, નહીં કહેતા નાની મા, નહીં ! ’

ખિન્દુ તો ન બોલી, પણ અન્નપૂર્ણાએ કહી દીધું, ‘ હજી પણ એ રાત્રે એની નાની માની જોડે જ સૂએ છે. ’

‘ જોડે સૂએ છે, એટલું જ નહીં પણ આખી રાત ચામાચીડિયાની જેમ મને વળગી ને જ સૂએ છે. ’ ખિન્દુએ ઉમેર્યું.

શરમના માર્યા અમૂલ્યે નાની માની છાતીમાં મોં છુપાવી દીધું.

નરેન્દ્ર બોલ્યો, ‘ છિ છિ ! આવો કેવો તું, હેં ? અંગ્રેજ ભણે છે ને ! ’

અન્નપૂર્ણાએ તરત કહ્યું, ‘ હાસ્તો, નિશાળમાં અંગ્રેજ તો ભણે જ ને ! ’

નરેન્દ્ર બોલ્યો, ‘ હં, અંગ્રેજ ભણે છે ! ચાલ ત્યારે બોલ જોઈ, — એંજનનો સ્પેલિંગ બોલ તો ? આવડી રહ્યું ! ’

એલોકેશી બોલી, ‘ આ બધું અધરું રહ્યું; એને ક્યાંથી આવડે ? હજી તો એ છોકરું કહેવાય. ’

અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું, ‘ બોલ તો અમૂલ્ય. ’

પણ અમૂલ્યે કેમે ક્યું માથું ઊંચું જ ન કર્યું ને !

ખિન્દુએ એનું માથું છાતી સાથે ચાપતાં કહ્યું, ‘ તમે બધાએ મળીને એને શરમાવી દીધો, હવે એ કેવી રીતે બોલે ? ’ પછી એલોકેશી

તરફ ફરીને કહ્યું, ‘આ વર્ષે એ મેટ્રિકની પરીક્ષા આપશે; તેમાં માસ્ટર મ’શાય કહેતા હતા કે એને વીસ રૂપિયાનું ઇનામ મળશે. ઇનામના એ રૂપિયામાંથી એ એના કાકાની જોમ એક ઘોડો ખરીદશે.’

વાત ખરી હોવા છતાં મળક સમજીને સૌએ હસવા માંડ્યું.

એલોક્ષીએ ખિન્દુને ઉદ્દેશીને કહ્યું, ‘મારો નરેન્દ્રનાથ માત્ર ભણવા કરવામાં જ હોંશિયાર છે એવું નથી. નાટકમાં પણ એ એવી તો એકટીંગ કરે છે કે જોઈને લોકોની આંખોમાં આંસુ રોક્યાં નથી રોકાતાં. પેલું સીતાનું પાત્ર તેં કેવું ભજવેલું, એક વાર મામીઓને બતાવ તો ખરો ખેટા!’

તરત જ નરેન્દ્ર ઘૂંટણો ટેકવીને જમીન પર બેસી ગયો ને જાંઝે સાદે શરૂ કર્યું: ‘પ્રાણેશ્વર! કંઈ કુદારણે તમારી આ દાસી—’

ગભરાઈને ખિન્દુ બોલી બિડી, ‘અરે, બસ બસ! રહેવા દે. ઉપર જેટલું ખેટું છે.’

નરેન્દ્ર ચોંકીને અટકી ગયો.

અન્નપૂર્ણા તો આટલું સાંભળીને પણ મુઝ થઈ ગઈ હતી. એ બોલી, ‘તે ભણે ને સાંભળતા! આ તો દેવતાઓની કથા છે, આમાં શું ખોટું છે, નાની વહુ?’

પણ ખિન્દુએ નારાજ થઈ કહ્યું, ‘તો તમે સાંભળો દેવતાઓની કથા; હું તો આ ચાલી.’

નરેન્દ્ર બોલ્યો, ‘એ રહેવા દો ત્યારે, હું સાવિત્રીનો પાઠ કરું!’

ખિન્દુ ઝટ બોલી બિડી, ‘ના ના!’

ખિન્દુના અવાજ પરથી હવે અન્નપૂર્ણાને ખ્યાલ આવ્યો કે વાત બહુ આગળ વધી ગઈ હતી ને હવે આટલેથી જ એનો અંત આવે એમ નહોતું. એલોક્ષી તો હજી નવી જ આવી હતી એટલે અંદરની વાત ન સમજી શકી. એથી બોલી, ‘વારૂ, તો હમણાં રહેવા દે. ઘરમાં મરદો ન હોય ત્યારે વળી કાંઈ દિવસ બપોરે વાત. — ને ગાવા વગાડવામાં

પણ એ કંઈ પાછળ પડે એમ નથી, હોં! પેલું, દમયંતીએ રેતાં રેતાં ગાયેલું, એ ગીત તો એકવાર ગાઈ સંભળાવ, ખેટા! એ સાંભળ્યા પછી તો તારી મામી તને છોડશે જ નહીં ને!’

‘હમણાં જ ગાઉં?’ નરેન્દ્રે પૂછ્યું.

ખિન્દુનું અંગેઅંગ ક્રોધથી સળગી રહ્યું હતું. એ કંઈ જ ન બોલી.

પણ અન્નપૂર્ણાએ તરત જ એને અટકાવતાં કહ્યું. ‘ના, ના, ગાવા કરવાનું હમણાં રહેવા દે.’

નરેન્દ્ર બોલ્યો. ‘સારું એ ગીત તો હું અમૂલ્યને પણ શીખવી દઈશ. મને વગાડતાં પણ આવડે છે ત્રેકેટ્ તાક વગાડવું કંઈ સહેલું નથી, હોં મામી! પેલું પિત્તળનું તપેલું લાવો જોઈ, હમણાં વગાડી બતાવું.’

ખિન્દુએ અમૂલ્યને ઊઠવાની ઇશારત કરતાં કહ્યું, ‘જા, અમૂલ્ય, અંદર જઈને વાંચવા બેસ.’

અમૂલ્ય મુઠ્ઠે લાવે આ બધી વાતો સાંભળતો પડ્યો હતો. એની ઊઠવાની જરાય ઇચ્છા નહોતી. એટલે ધીમેથી બોલ્યો, ‘થોડી વાર બેસો ને, નાની મા!’

ખિન્દુ કંઈ પણ બોલ્યા વિના એને ઉઠાડીને ઊભી થઈ ગઈ ને એને સાથે લઈને પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગઈ. એકાએક આમ કેમ થયું તે અન્નપૂર્ણા પામી ગઈ હતી. સાથે જ એ પણ રૂપે રીતે સમજી ગઈ કે સંગત દોષથી એનો અમૂલ્ય પણ બગડશે એ બીકે એ નરેન્દ્રને, ભણવા માટે પણ ત્યાં રાખવાનું પસંદ નહીં કરે. આ વિચારે એ ઉદ્વિગ્ન થઈ બોલી, ‘ખેટા, નરેન, તારી નાની માની સામે આવી એકટીંગ એકટીંગની ધમાલ નહીં કરતો હોં! એનો સ્વભાવ રહ્યો ક્રોધી; એને આવું બધું નથી ગમતું’

એલેક્ટ્રીશીએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું, ' નાની વહુને આવું નથી ગમતું, એમ ! એટલે આમ બિડીને ચાટ્યાં ગયાં, હેં ? '

' હોય પણ ખરું, ' અન્નપૂર્ણા બોલી; ને પછી નરેન્દ્રને કહ્યું, 'બેટા, તું તારે મોજથી ખા, પી ને ભણવામાં જ ચિત્ત પરોવ, સમજ્યો ને ? ને એવું કંઈ કર કે તારી માનું દુઃખ દૂર થાય. તારે અમૂલ્ય જોડે જાડું ભણવું કરવું નહીં, હોં બેટા ! એ તો હજી નાદાન બાળક છે. તારા કરતાં ઘણો નાનો છે. '

પણ એલેક્ટ્રીશીને એ વાત જરાય રુચી નહીં. બોલી, 'વાત તો તમારી સાચી, હોં ભાભી ! એ રહ્યો ગરીબનો છોકરો. એણે ગરીબની જેમ જ રહેવું ઘટે. પણ બોલ્યા જ છો તો હું પણ કહી દઉં, ભાભી ! તમારો અમૂલ્ય નાનું નાદાન બાળક હોય તો મારો નરેન તે ક્યો એવો મોટો ઘરડો ડોસો થઈ ગયો છે ? એકાદ વરસના તફાવતમાં તે કાંઈ મોટું કહેવાતું હશે ? ને એણે શું કાંઈ દિવસ મોટા ઘરનાં છોકરાં જોયાં જ નથી કે આજે તમારે ત્યાં આવી પહેલવહેલું જુએ છે ? એની નાટક મંડળીમાં તો કેટકેટલા રાજા-મહારાજાઓનાં છોકરાં પણ ભજે છે. '

અન્નપૂર્ણા ઝંખવાઈ જઈ બોલી, ' ના ના, બહેન, મારું કહેવું એમ નથી. હું તો એમ કહું છું કે—'

' એમ નહીં સારે બીજું શું કહો છો, મોટી વહુ ? અમે લોકો બેવકૂફ છીએ-પણ શું હું એટલી બેવકૂફ છું કે આટલું ય ન સમજી શકું ? આ તો દાદાએ કહ્યું 'તું કે નરેન્દ્રને અહીં રાખીને ભણાવવો છે એટલે વળી લઈ આવી. નહીં તો શું ત્યાં રહીને અમારા દિવસ નહોતા નીકળતા એમ માનો છો ? '

અન્નપૂર્ણાને તો શરમના માર્યા, જાણે ધરતી માર્ગ આપે તો સારું, એમ થયું. બોલી, ' ભગવાન સાક્ષી છે બહેન, મેં એવું નથી કહ્યું. હું તો કહેતી હતી કે માનું દુઃખ ટાળે એવું—'

એલોકેશી વચ્ચે જ બોલી, ‘વાર, એમ તો એમ. જા નરેન, અહાર જઈને બેસ. મોટા માણસોના છોકરાઓ સાથે ભળીશ નહીં.’ કહી પોતાના છોકરાને ઉઠાડ્યો ને પોતે પણ બિડીને ચાલી ગઈ.

અન્નપૂર્ણા વંદાળિયાની જેમ બિન્દુના ઓરડામાં પહોંચી ગઈ ને લગભગ રડી પડતાં બોલી, ‘કેમ એ! તારે માટે તે શું સગાંવહાલાંઓને તજ દેવાં? તું ત્યાંથી બિડીને ચાલી કેમ આવી, એ તો બોલ!’

બિન્દુએ અત્યંત સ્વાભાવિકતાપૂર્વક કહ્યું, ‘શા માટે? એમને તજ દેવાની શી જરૂર છે? તમે સગાંવહાલાંઓને રાખીને મોજથી અહીં રહો, ને હું મારા છોકરાને લઈને ચાલી જઈ, એમ જ કહેવા માંગો છો ને?’

‘ચાલીને જઈશ ક્યાં? કહે તો ખરી! જરા મને પણ ખબર પડે!’

‘તે જતી વખતે તમને કહીને જઈશ. ચિંતા કરવાની જરૂર નથી.’

‘તે તો હું જાણું જ છું ને! પાંચ માણસ વચ્ચે મોટું પણ દેખાડી ન શકાય એવું કંઈ ક્યાં વિના તું રહેવાની નથી. તારા જેવી વહુને લીધે તો મારા હાડમાંસ બળીગળીને રાખ થઈ ગયાં છે.’ કહેતાં અન્નપૂર્ણા અહાર નીકળવા જતી હતી ત્યાં માધવને ઘરમાં પ્રવેશતો જોઈ ફરી ભભૂકી બિડી. ‘ના દિયરજી! કાં તો તમે બીજે ક્યાંક જઈને રહો ને કાં તો આ વહુને વિદાય કરી દો. હવે એને મારાથી નહીં રાખી શકાય; આજે આ તમને ચોકખું કહી દીધું.’ કહીને એ ચાલી ગઈ.

માધવે આશ્ચર્યચકિત થઈને પત્નીને પૂછ્યું, ‘કેમ શું થયું છે?’

બિન્દુએ કહ્યું, ‘મને નથી ખબર! મોટી વહુએ કહ્યું તે સાંભળ્યું ને કે અમારે હવે વિદાય થવું જોઈએ.’

વધુ કંઈ ન બોલતાં, માધવ ટેબલ પરનું છાપું બિપાડી અહારના ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો.

૫

નણદીબા, આમ દેખાવે તો સાવ ભલાંભોળાં ને સીધાંસાદાં જણાતાં હતાં, પણ હકીકતે એવું નહોતું. એમણે જોયું કે નિઃસંતાન નાની વહુ પાસે અઢળક ધન છે એટલે તરત જ એ તરફ ઢળી ગયાં. રાજ રાત્રે એ પોતાના પતિ ને સંભળાવતી; ‘તમારે લીધે જ મેં બધું ખોયું. આટલો વખત આમ તમારી જોડે અમથી પડી ના રહી હોત તો આજે તો રાજમાતાનું સુખ ભોગવતી હોત. મારા આ સોનાના ચંદ્ર જેવા લાલને છોડી ને તે કંઈ પેલા કાળા ભૂત જેવા છોકરાને નાની વહુ—’ કહેતાં ઊંડો નિસાસો નાખી એ વડે જાણે એ કાળા ભૂતનું સમસ્ત અસ્તિત્વ ઊઘાડી દેતાં દેતાં— ‘ગરીબોનો પણ ભગવાન છે જ ને!’ બોલી એનો ઉપસંહાર કરતી ને પછી છાનીમાની પોઢી જતી. પ્રિયનાથ પણ મનમાં પોતાની બેવકુફી પર પસ્તાતો સૂઈ જતો. આમ આ દંપતિના દિવસો પસાર થતા હતા ને નાની વહુ તરફ નણદીબાનાં સ્નેહ—પ્રેમ પૂરના પાણીની જેમ આગળને આગળ ધપ્યે જતાં હતાં.

આજે બપોરે એણે કહ્યું, ‘આવા મગ્નતા કાળા ભમ્મર જેવા વાળ છે, છતાં નાની વહુ, તમે કદી વાળ ઓળીને ગૂંથ્યા હોય એવું નથી જોયું. આજે જમીનદારનાં બૈરાં અહીં મળવા આવવાનાં છે તો લાવોને વાળ ઓળી દઉં.’

‘નારે બહેન, વાળ ઓળું ને માથે તો મારાથી ઓઢાતું નથી. છોકરો પણ હવે મોટો થયો છે, જુએ તો કેવું લાગે?’

એલોડેશી તો આ સાંભળીને આભી જ બની ગઇ. બોલી, ‘તમે તે કેવી વાતો કરો છો, નાની વહુ? છોકરો મોટો થઇ જાય એટલે શું વહુ દીકરાઓએ વાળ ઓળવા ગૂંથવા છોડી દેવા? મારે નરેન્દ્રનાથ તો એના કરતાં યે જ મહિને મોટો છે, તેથી શું મારે વાળ ઓળવા-ગૂંથવાનું છોડી દેવું?’

‘તમારે શા માટે છોડવું પડે, બહેન? નરેન્દ્ર પહેલેથી જ એવું જોતો આવ્યો છે એટલે એની તો વાત જ બુદ્ધી છે. પણ અમૂલ્ય જો આજે અચાનક મારા વાળ ઓળાયેલા બુદ્ધિ તો આભો જ બની જાય; ને શી ખબર, કદાચ ખૂંસો પણ પાડવા માંડે કે કંઈક ઊંધું ચતું પણ કરી બેસે તો-છિ છિ! કેવું શરમાવા જેવું થાય!’

અચાનક અન્નપૂર્ણા ત્યાંથી નીકળી. બિન્દુ તરફ નજર પડતાં જ એ ઊભી રહી ગઇ ને પૂછ્યું, ‘કેમ, આંખોમાં ઝળઝળિયાં શાનાં આવ્યાં છે, નાની વહુ? જોઈ, શરીર તો સાફ છે ને?’

એલોડેશીની હાજરીમાં આવું બોલાયું એથી બિન્દુ ખૂબ જ લજ્જત થઇ બોલી, ‘રોજ રોજ તે વળા શરીરને શું થાય? હું તે કંઈ નાની કીકલી છું કે તબિયત સારી છે કે નહીં તે પણ ન સમજું?’

અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું, ‘ના રે, તું તો ઘરડી ડોસી છે! જરા પાસે તો આવ, જોઈ! આ રહ્યા ભાદરવા-આસોના દિવસ; તબિયત માટે સારા નહી.’

બિન્દુએ કહ્યું, ‘હું તો કંઈ યે નથી આવતી. કહું છું તો ખરી કે કંઈ યે નથી થયું. સાચી સમી તો છું, પાસે આવવાની શી જરૂર છે?’

‘જોજો, એવું કંઈ હોય તો છુપાવતી નહીં.’ કહેતાં જરા શંકાભરી નજરે જોતી અન્નપૂર્ણા ચાલી ગઇ.

એલોડેશીએ પૂછ્યું, ‘મોટી વહુને જરા વાની અસર જેવું ખરું, નહીં?’

ક્ષણભર ચુપ રહી બિન્દુએ કહ્યું, ‘ ભગવાન કરે ને આવી અસર સહુને હોય, બહેન ! ’

એલોડેશી કંઈ બોલી ન શકી.

અન્નપૂર્ણા હાથમાં કંઈક લઈને ફરી એ જ રસ્તે પાછી ફરતી હતી; તેને જોતાં બિન્દુએ બોલાવીને કહ્યું, ‘ દિદિ, સાંભળો તો ખરાં, તમારે વાળ ઓળાવવા છે ? ’

અન્નપૂર્ણા અટકી ગઈ ને પાછી ફરી ઊભી રહી. ક્ષણભરમાં જ બધું સમજી જતાં એલોડેશીને કહ્યું, ‘ હું તો કહી કહીને થાકી બહેન, એને કંઈ પણ કહેવું નકામું છે. આવા મજનના વાળ છે પણ કદી ચોટલો વાળવાનું તો નામ જ નહીં. આટઆટલાં ઘરેણાં લૂગડાં છે પણ કદી પહેરવા ઓઢવાની તો વાત જ નહીં. ભગવાને આટઆટલું રૂપ આપ્યું છે પણ કદી એણે આસ્ત્રીમાં પણ જોયું હોય એવું યાદ નથી. એની તો બધી વાતો દુનિયાથી ન્યારી હોય છે. ને છોકરો પણ એવો જ નીકળ્યો. તે દિવસે અમૂલ્ય મને શું કહેતો હતો ખબર છે, નાની વહુ ? કહે: ‘ કપડાં બપડાં પહેરવામાં એવું મોટું શું છે ? જો ને, નાની મા પાસે કેટલાં કપડાં છે. પણ પહેરે છે કદી ? ’

સર્ગર્વ જાંચું જોઈ બિન્દુએ કહ્યું. ‘ પણ દિદિ, છોકરો લાખો કરોડોમાં અનોખો નીવડે એવો બનાવવો હોય તો એની માએ દુનિયાથી ન્યારા થવું જરૂરી છે. જો સાં લગી જીવતાં રહો તો, દિદિ, જોઈ લેજો. દેશના લોકો આંગળી ચીંધીને બતાવશે ને કહેશે, ‘ જુઓ, આ અમૂલ્યની મા ! ’ કહેતાં કહેતાં બિન્દુની આંખોમાં આંસુ ઊભરાઈ આવ્યાં. ’

આ જોઈ અન્નપૂર્ણાએ સ્તેહપૂર્વક કહ્યું. ‘ એટલે તો તારા છોકરાની બાબતમાં અમે કંઈ બોલતાં નથી. ભગવાન કરે ને તારી ધચ્છા પૂરી થાય. પણ છોકરો લાખો કરોડોમાં અનોખો નીવડે એવી મોટી મોટી આશાઓ હું તો નથી પોષતી. ’

ખિન્દુએ પાલવ વડે આંખો લૂછતાં કહ્યું. ‘પણ એટલી એક આશા પર તો હું જીવું છું, દિદિ!’ એકાએક એનાં શેમેશમ ખડાં થઇ ગયાં. શરમાઇ જતાં પ્રયત્નપૂર્વક ફરી બોલી, ‘ના દિદિ, આ આશા પર કોઇ દિવસ ધા પડશે ને, તો હું તો ગાંડી થઇ જઇશ.’

અન્નપૂર્ણા તો સડક બની સાંભળી જ રહી. એ પોતાની દેરાણીની વાત સમજતી નહોતી એમ નહોતું; પણ એની આશા આકાંક્ષાની આવી ઉચ્ચ પ્રતિજ્ઞાયા એણે કદી પણ પોતામાં આટલી સ્પષ્ટ રીતે નહોતી જોઇ. ખિન્દુ અમૂલ્ય વિશે યક્ષની જેમ જાગૃત ને પ્રેતની જેમ આટલી સતર્ક કેમ રહે છે, તેનો સાચો ખ્યાલ એને આજે આવ્યો. પોતાના પુત્રની આ સર્વ મંગલાકાંક્ષિણીના ચહેરા તરફ જોઇ અનિવચનીય શ્રદ્ધાની મધુરિમાથી એનું માતૃહૃદય ભરાઇ આવ્યું. આંખમાં ઊભરાઇ આવતાં આંસુ છુપાવવા એણે મોં ફેરવી લીધું.

એસોદ્રેશીએ કહ્યું, ‘તો ભણે, નાની વહુ! આજ તમારે—’

એને વચ્ચે જ અટકાવતાં ખિન્દુએ કહ્યું, ‘હા, બહેન! આજે દિદિનો ચોટલો ગૂંથી દો—આ ઘરમાં આવીને મેં કદી એમનો ચોટલો ગુંથાયો જોયો નથી.’ કહેતાં જરા મોં મલકાવતી ચાલી ગઇ.

*

*

*

પાંચ છ દિવસ પછી એક દિવસ સવારે ઘરનો જૂનો હજમ યાદવબાબુની હજમત કરીને ઉપરથી ઊતરતો હતો ત્યાં આવીને અમૂલ્ય એનો રસ્તો રોકીને ઊભો રહ્યો. બોલ્યો, ‘કૈલાસ દાદા, મારા નરેન્દ્રા’ જેવા વાળ કાપતાં આવડશે?’

હજમને નવાઇ પામતાં પૂછ્યું, ‘એ વળી કેવા વાળ, ભાઈસાહેબ?’

અમૂલ્યે પોતાના માથા પર જુદી જુદી જગા બતાવતાં કહ્યું, ‘જુઓ, અહીં બાર આની, અહીં છ આની, અહીં એ આની, અને અહીં ગરદન પાસે એકદમ બારીક; કાપી આપશો?’

હજીમે હસતાં હસતાં કહ્યું, 'ના, ભાઈ સાહેબ, એવા તો મારા દાદાને યે કાપતાં ન આવડે.'

પણ અમૂલ્ય એને છોડે એમ નહોતો. એણે એને હિંમત આપવા ફરી સમજાવતાં કહ્યું, 'એમાં કંઈ અઘરું નથી, કૈલાસ દાદા! — અહીં બાર આની, અહીં છ આની, —'

પણ એટલામાં તો હજીમે જૂટકારો મેળવવાની યુક્તિ વિચારી લીધી હતી, એટલે પૂછ્યું, 'પણ આજે વાર કયો છે? તમારાં નાની માની રજા વગર મારાથી વાળ નહીં કાપી શકાય, ભાઈ સાહેબ.'

અમૂલ્યે કહ્યું 'વાર, તો ઊભા રહો; હું પૂછી આવું' કહેતાં એક ડગલું આગળ વધ્યો હશે ત્યાં અટકી ગયો ને પાછો ફર્યો; કહ્યું, 'વાર, પણ તમારી છત્રી મને આપો, નહીં તો તમે તો પાછા ક્યાંક ભાગી જાઓ.' કહેતાં બળપૂર્વક કૈલાસની છત્રી ખેંચીને ત્યાંથી ભાગ્યો ને વટોળિયાની જેમ નાની માતા આરડામાં પ્રવેશતાં બોલ્યો, 'નાની મા, જરા જલ્દી બહાર આવો ને!'

નાની મા હજી હમણાં જ નાહી ઘોષને પૂજા માટે બેસવા જતાં હતાં એટલે એકદમ અકળાઈ ઊઠતાં એમણે કહ્યું, 'અરે, આંધો રહે-જોજો અડતો! મારે પૂજા કરવાની છે.'

'પૂજા પછી ફરજો, નાની મા! એકવાર બહાર આવી ને રજા આપી જાઓ ને. નહીં તો પેલો મારા વાળ નહીં કાપે. બહાર ઊભો છે, ચાલો.'

ખિન્દુને જરા નવાઈ લાગી: વાળ કપાવવા માટે હમિશા એને મારવો ધમકાવવો પડતો; તેને બદલે આજે એની મેળે જ એ શી રીતે વાળ કપાવવા તૈયાર થયો હશે?

કંઈ ન સમજતાં એ બહાર આવી. એને બહાર આવેલી જોતાં જ હજીમે કહ્યું, 'બાપુ સાહેબે બહુ મુશ્કેલ ફરમાન કર્યું છે, માણ!

નરેનસુખની માફક બાર આની, છ આની, ત્રણ આની, બે આની, એક આની એમ વાળ કાપવાના છે. આવું તે કંઈ મને આવડે ?

‘હા, હા, બધું ય આવડશે, જોજો ને!’ અમૂલ્યે કહ્યું; ‘વાર પણ જરા ઊભા રહો, હું નરેનદાને જ બોલાવી લાવું.’ કહેતો દોડી ગયો.

પણ નરેન્દ્ર ઘરમાં નહોતો. થોડી વારે શોધી કરીને એ પાછો ફર્યો ને કહ્યું, ‘અત્યારે તો અહીં નથી-પણ કંઈ નહીં; નાની મા, તમે જ ઊભા રહીને બતાવો ને! બરોબર બતાવજો હોં, -અહીં બાર આની, અહીં છ આની, અહીં બે આની ને અહીં તદ્દન બારીક.’

એની વ્યત્રતા જોઈને બિન્દુને હસવું આવ્યું. એણે કહ્યું, ‘પણ હજી મારી પૂજા બાકી છે તે ?’

‘પૂજા પછી કરજો; નહીં તો હમણાં અડકી પડીશ.’

બીજો કાંઈ ઉપાય ન રહેતાં બિન્દુને ત્યાં ઊભા રહેવું પડ્યું.

હજીમે વાળ કાપવા માંડ્યા. બિન્દુએ આંખની ધસારતથી સમજાવી દેતાં જ હજીમે બધા વાળ સરખા કાપી નાખ્યા. અમૂલ્યે માથા પર હાથ ફેરવી જોયો ને ખુશ થતાં, ‘બસ બસ, બરોબર છે.’ કહી દૂધતો દૂધતો ચાલ્યો ગયો.

હજીમે છત્રી બગલમાં દબાવતાં કહ્યું, ‘પણ માજી, હવે કાલે મારે આ ઘરમાં પગ મૂકવો ભારે થઈ પડશે હોં.’

રસોઈયાણુ થાળી પીરસીને જમવા માટે બોલાવતી હતી; બિન્દુ રસોડામાં એક તરફ બેસીને દૂધનો વાડકા ભરતી હતી, ત્યાં તો બબર પડી કે અમૂલ્ય આખા ઘરમાં એના કાકાનું વાળ ઝોળવાનું બ્રશ શોધતો ફરે છે. થોડીવારે એ રડતો રડતો ત્યાં આવ્યો ને બિન્દુની પીઠપર વળગી પડ્યો. ‘કંઈ યે ન વળ્યું, નાની મા! બધું બગાડી નાખ્યું. કાલે હું એનો જીવ લઈશ.’

હવે બિન્દુથી હસવું બાળી ન શકાયું. અમૂલ્ય પીઠપરથી ઊઠી

જઈ ગુસ્સામાં રડતો રડતો બોલ્યો, 'તમે શું આંધળા હતાં? તમને આટલુંયે ન દેખાયું?'

રડવાનો અવાજ સાંભળી અન્નપૂર્ણા રસોડામાં આવી પહોંચી. બધું સાંભળી લઈ કહ્યું, 'એમાં શું થઈ ગયું? કાલે બરાબર કાપવા કહીશ, બસ?'

અમૂલ્ય વધારે છંછેડાઈને બોલ્યો, 'કાલે શી રીતે બાર આની થશે? એટલા વાળ જ ક્યાં રાખ્યા છે?'

અન્નપૂર્ણાએ એને શાંત કરવા કહ્યું, 'બાર આની નહીં તો આઠ આની-દસ આની તો થશે જ ને?'

'ધૂળ થશે? નરેનદા' ને પૂછો ને! અહીં તો બાર આની જ બેઠાંએ.'

તે દિવસે અમૂલ્યે પેટભરીને ખાધું પણ નહીં; આમ તેમ છાંડી ત્રેરીને ઊડી ગયો ને ચાલ્યો ગયો.

અન્નપૂર્ણાએ પૂછ્યું, 'તારા છોકરાને વળી આ ભુલ્કા રાખવાનો શોખ ક્યાંથી થયો?'

ચિન્દુ હસી, પણ તરત જ ગંભીર થઈ નિશ્વાસ નાખતાં બોલી, 'દિદિ, વાત તો તદ્દન નજીવી છે, એટલે હસવું આવે છે. પણ અંદરથી તો ખીકથી મારી છાતી ખેસી જાય છે. બધી આદતોની શરૂઆત આમ જ થતી હોય છે.'

અન્નપૂર્ણા વધુ કંઈ પૂછી શકી નહીં.

*

*

*

દુર્ગાપૂજના દિવસો આવી પહોંચ્યા. એમના મહોલ્લાના જમીનદારને ત્યાં મનોરંજનનો સારો એવો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. નરેન્દ્ર તો બે દિવસ પહેલાંથી જ તેમાં રચ્યો પચ્યો રહેતો હતો. સાતમની રાત્રે અમૂલ્ય નાની માની પાસે આવી હઠ કરવા લાગ્યો; 'નાની મા, 'યાત્રા' * થાય છે. જોવા જઈ?'

* ભવાઈ કે રામલીલા જોવું. - કીર્તન જોવું પણ કહી શકાય.

નાની માએ પૂછ્યું, ‘થાય છે, કે થવાની છે?’

અમૂલ્ય બોલ્યો, ‘નરેનદા’ કહે છે કે રાત્રે ત્રણ વાગે શરૂ થશે.’

‘તેમાં અત્યારથી જ આ ટાઢમાં પડ્યા રહેવું છે? એ નહીં અને. કાલ સવારે તારા કાકા જોડે જજે. ખેસવાની જગા પણ સારી મળશે.’

અમૂલ્ય રડું રડું થતાં બોલ્યો, ‘ના, મને મોકલો. કાકા તો કદાચ ન પણ જાય; ને જાય તોયે કાણ જાણે કેટલાયે મોડા જાય.’

બિન્દુએ કહ્યું, ‘હજી તો ત્રણ ચાર વાગે શરૂ થવાની છે ને? વખત થશે એટલે તને જગાડીને મોકલે જોડે મોકલી આપીશ, બસ? હમણાં તો સુઈ જા!’

અમૂલ્ય ચિડાઈને પથારીને એક છેડે ભીંત તરફ મોં રાખીને પડી રહ્યો. બિન્દુએ એને જરા પાસે ખેંચવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ એણે હાથ તરછોડી કાઢ્યો ને અચ્છડ થઈને પડી રહ્યો. ત્યાર પછી થોડી વારે બધે શાંતિ પથરાઈ ગઈ.

— બહારના મોટા ઘડિયાળના ટકોરાના અવાજથી અમૂલ્યની હિદ્દેગભરી ઊંઘ ઊડી ગઈ. એણે કાન માંડી ટકોરા ગણવા માંડ્યા, — એક બે ત્રણ ચાર! હાંફળો ફાંફળો એ ઊડીને બેઠો થયો ને બિન્દુને જોરથી ઢંઢોળતાં બોલ્યો, ‘ઊઠો, ઊઠો, નાની મા! ત્રણચાર વાગી ગયા.’ — પણ બહારના ઘડિયાળના ટકોરા આગળ વાગતા જ ગયા :— પાંચ, છ, સાત, આઠ! — અમૂલ્ય રડી પડ્યો. ‘સાત તો વાગી પણ ગયા નાની મા, હવે ક્યારે જવાશે?’ — બહારના ઘડિયાળમાં ટકોરા આગળ વાગતા જ જતા હતા :— નવ, દસ, અગિયાર, બાર! — બાર વાગીને ટકોરા અટકી ગયા. અમૂલ્યને પોતાની ભૂલ સમજાઈ. બિચારો શરમાઈને પાછો સૂઈ ગયો,

ઝોરડાની પેલી તરફના પલંગ પર માધવ સૂતો હતો. આ અવાજ સાંભળી એની ઊંઘ ઊડી ગઈ. ખડખડાટ હસી પડતાં તેણે પૂછ્યું, ‘શું થયું, અમૂલ્ય?’

શરમના માર્યા અમૂલ્યે કંઈ જવાળ ન દીધો.

ખિન્દુએ હસીને કહ્યું, ‘ જુઓ ને, મને કેવી ગભરાવી મારી ? આટલું તો ઘરમાં આગ લાગે તો ચે દ્રાઢ નહીં કરતું હોય ! ’

અમૂલ્યને નિસ્તબ્ધ પડી રહેલો જોઈને એને દયા આવી. એણે કહ્યું, ‘ વાડ, જા; પણ દ્રાઢ જોડે પાછો લડતો ઝગડતો નહીં, હોં. ’

પછી ભૈરવને બોલાવ્યો અને જ્ઞાનસ આપીને એની સાથે અમૂલ્યને મોકલી દીધો.

ખીજે દિવસે દસ વાગે ‘ યાત્રા ’ જોઈને ખુશ થતો અમૂલ્ય ઘેર પાછો ફર્યો; આવતાં જ કાકાને ત્યાં જોતાં પૂછ્યું, ‘ કેમ, તમે તો ન જ આવ્યા ને ? ’

ખિન્દુએ પૂછ્યું, ‘ યાત્રા કેવીક હતી ? ’

‘ ખુબ જ સરસ, નાની મા ! — કાકા, આજે સાંજે સરસ નાચ થવાનો છે. કલકતાથી બે તવાયફ આવી છે. નરેન્દ્રાએ એમને જોઈ છે — નાની મા જેવી જ જોઈ લો, — ખુબ જ રૂપાળી છે. — એમનો નાચ થવાનો છે. મેં બાપુજીને પણ કહ્યું છે. ’

‘ વાહ, કંઈ જ બાકી ન રાખ્યું ! ’ કહેતાં માધવ ખિલખિલાટ હસી પડ્યો.

ખિન્દુ તું મોં ક્રોધથી લાળચોળ થઈ ગયું. એણે કહ્યું, ‘ સાંભળીને તમારા ગુણનિધિ ભત્રિજાની વાત ? ’ ને પછી અમૂલ્યને ઉદ્દેશીને કહ્યું, ‘ ખબરદાર, જો ફરી ત્યાં ગયો છે તો, પાછ ! એ મારા જેવી છે એમ કાણે કહ્યું ? નરેન્દ્રે ? ’

અમૂલ્ય ગભરાતાં ગભરાતાં બોલ્યો, ‘ હા, એ તો જોઈ પણ આવ્યા છે. ’

‘ ક્યાં છે નરેન્દ્ર ? વાડ, આવવા દે એને. ’

માધવ માંડ હસવું રોકતાં બોલ્યો, ‘ તું તો ગાંડી છે ગાંડી. હવે ગડબડ રહેવા દે, દાદા સાંભળે છે. ’

તરત તો બિન્દુ આ કડવો ઘૂંટડો ગળી ગઈ પણ અંદર તો ક્રોધથી પ્રજ્વળી ઊઠી.

સાંજ થતાં જ અમૃત્ય અન્નપૂર્ણાની પાછળ પડ્યો. 'દિદિ, પેલે ઘેર પૂન થાય છે ને, ત્યાં નાય જોવા જવું છે; જોઈને તરત જ પાછો આવતો રહીશ.'

અન્નપૂર્ણા ખુબ જ કામમાં હતી. બોલી, 'જા, તારી માને પૂછી જો.'

અમૃત્ય જીદ કરવા લાગ્યો, 'ના દિદિ, હમણાં જ પાછો આવીશ; તમે હા પાડો. જાઉં?'

અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું, 'ના રે ભાઈ, એનો સ્વભાવ રહ્યો ક્રોધી એને જ પૂછીને જા.'

અમૃત્યે રડવા માંડ્યું. એના લૂગડાનો છેડો પકડીને ખેંચવા માંડ્યો, 'તમે નાની માને નહીં કહેતા; હું નરેનદાની જોડે જાઉં છું. હમણાં જ પાછો આવીશ.'

અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું, 'એની જોડે જતો હોય તો વળી—'

અમૃત્યને તો એટલું જ જોઈતું હતું. વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં તો એ દોડી પણ ગયો.

કલાકેક પછી અન્નપૂર્ણાએ જાણ્યું કે બિન્દુ અમૃત્યને શોધતી હતી; છતાં એણે કંઈ કહ્યું નહીં. પણ અંતે જ્યારે શોધાશોધ વધી પડી ત્યારે એણે બહાર આવીને કહ્યું, 'ક્યાંક નાય થાય છે, ત્યાં નરેનદાની જોડે ગયો છે. હમણાં પાછો આવશે એમ કહી ગયો છે. ફિકર નહીં કરતી.'

બિન્દુએ પાસે આવીને પૂછ્યું, 'એને જવાની રજા દેણે આપી? તમે?'

બીકને લીધે અન્નપૂર્ણા એ ન કહી શકી કે અમૃત્ય રજા લીધા વિના જ ગયો છે; એટલે કહ્યું, 'હમણાં પાછો આવશે.'

બિન્દુનું મોં પડી ગયું. એ ત્યાંથી ચાલી ગઈ. થોડી વાર પછી

ઘેર આવતાં અમૂલ્યે સાંભળ્યું કે નાની મા બોલાવે છે. પણ એ તો છાનોમાનો સીધો પોતાના પિતાની પથારીમાં જઈને સૂઈ રહ્યો.

નાકે ચશ્મા ચડાવી, દીવા પાસે બેસી એના પ્રકાશમાં યાદવ ભાગવત વાંચતો હતો. એણે મેં બોલ્યું કરી પૂછ્યું, 'કોણ છે એ ? અમૂલ્ય કે ?'

અમૂલ્યે કંઈ જવાબ ન દીધો.

કદમે આવીને કહ્યું, 'નાની મા બોલાવે છે, ચાલો.'

અમૂલ્ય પિતા પાસે જઈને પડખામાં ભરાઈ બોલ્યો, 'બાપુજી, તમે આવીને મૂકી જાઓ. ચાલો ને !'

યાદવે નવાઈ પામતાં પૂછ્યું, 'હું મૂકી જઈ ? કેમ ? શું થયું છે, કદમ ?'

કદમે બધી વાત કરી.

યાદવ સમજી ગયો કે આ પ્રસંગમાંથી ચોક્કસ કંડાસ થશે. એકે મનાઈ કરી હતી, બીજાએ રજા આપી હતી.

અમૂલ્યને સાથે લઈને યાદવ નાની વહુના ઝોરડા પાસે આવ્યો ને બહાર જ બિલા રહીને મોટેથી કહ્યું, 'આ વખતે એને માફ કરી દો, વહુરાણી. એ કહે છે, ફરી આવું નહીં કરે.'

એ રાત્રે બંને વહુઓ જમવા બેઠી ત્યારે બિન્દુએ કહ્યું, 'હું તમારા પર ગુસ્સે થઈને નથી બોલતી, દિદિ, પણ હવે મારાથી અહીં નહીં રહેવાય. ના, નહીં તો અમૂલ્ય તદ્દન રેઢિયાળ થઈ જશે—છેક જ હાથથી જશે. મેં ના ન પાડી હોત તો જુદી વાત હતી. પણ મને તો ત્યારનો એ જ વિચાર આવ્યા કરે છે કે મેં મનાઈ કરી છતાં એણે આવી—આટલી હિંમત કરી જ શી રીતે ? ને ઉપરથી એનું પાછપાછું તો જુઓ ! મારી પાસે ન આવ્યો ને આવ્યો તમારી પાસે પૂછવા ! ઘેર આવતાં જેવું જાણ્યું કે હું બોલાવતી હતી, તેવો જ ઝટ જેઠા પાસે

પહોંચી ગયો ને એમને જોડે લઈ આવ્યો. નહી, દિદિ, અત્યાર સુધી આવું કદી નહોતું બનતું. આના કરતાં તો બહુતર છે કે હું કલકત્તામાં ઘર ભાડે રાખીને રહું. પણ આ એકનો એક છોકરો, ને એ પણ આમ વહી જાય તો મારે તો જિંદગી આખી રહી રહીને જ કાઢવી પડે. ના ના, મારાથી એ નહીં બને.’

અન્નપૂર્ણાએ ઉદ્વેગપૂર્વક કહ્યું, ‘તમે લોકો ચાલ્યા જાઓ તો હું એકલી અહીં શી રીતે રહેવાની છું, કહે જોઈ!’

થોડીવાર ચૂપ રહ્યા પછી બિન્દુએ કહ્યું, ‘એ તમે જાણો. હું શું કરવાની છું, એ મેં તમને કહી દીધું. નરેન્દ્ર બહુ નહારો છોકરો છે.’

‘કેમ, નરેન્દ્રે વળી શું કયું? ને ધાર કે આ બંને જણા સગા ભાઈઓ હોત તો? તો શું કરત?’

‘તો આજે તોફાર પાસે એના હાથ પગ બંધાવી, કવચ લગાડી એને ઘરમાંથી કાઢી મૂકત. પણ આ ‘જો, ને તો’ કરીને વાતો કર્યા કરવાથી કંઈયે નથી વળવાતું. દિદિ, — તમે એ લોકોને છોડી દો.’

અન્નપૂર્ણા મનમાં ઘણી જ નારાજ થઈ બોલી. ‘છોડવાં ન છોડવાં તે શું મારા હાથમાં છે, નાની વહુ? જે એમને લાગ્યા છે એમને જ જઈને કહે ને! નકામી મને શું કામ પજવે છે.’

‘પણ આવી વાતો જોઈને શી રીતે કહેવાય?’

‘જેમ બીજી બધી વાતો કરે છે, તેમ જઈને આ વાત પણ કર.’

બિન્દુ પોતાની થાળી ખસેડતાં બોલી, ‘મને તદ્દન મૂરખ ન સમજશો, દિદિ! મને પણ સત્તાવીસ, અઠાવીસ વરસ થયાં છે. આ કંઈ ઘરના તોફાર ચાકરોની બાબત નથી, — આ તો રહી સગાવહાલાંઓની વાત. તમે એમાં હું આવી વાતો એમને કહેવા જઈ તો જોઈ બિજાઈ ન જાય?’

‘બિજાય તો ખરાસ્તો;’ અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું. ‘પણ હું કહેવા

જહિં ને, તો તો જિન્દગીભર ફરી કદી માઈં મોઢું પણ નહી જુએ. ગમે તેમ, તો યે આપણે પારકાં; એ રહ્યાં ભાઈ બહેન, - એનો વિચાર કેમ નથી કરતી? વળી હું હવે ઘરડી થઈ. આવી નાખી દેવા જેવી વાત પર ફૂંદફૂંદ કરું તો મને ગાંડી જ કહે ને?’

ખિન્દુએ પોતાની થાળી હડસેલી દીધી ને ગુસ્સામાં મોં ચઢાવીને બેઠી.

અન્નપૂર્ણા સમજી ગઈ કે એ કેવળ જેદજના ડરથી જ છાની રહી ગઈ છે. એણે કહ્યું, ‘આમ હાથપર હાથ મૂકીને બેસી રહી છે, તે જમવાની થાળીએ શો ગુન્હો કર્યો છે?’

અચાનક નિસાસો નાખી ખિન્દુ બોલી, ‘હું ખાઈ રહી છું.’

એતું આવું રોષભર્યું વર્તન જોઈ અન્નપૂર્ણાએ એને કંઈ વધારે કહેવાની હિંમત ન કરી.

સૂવા જતાં પથારીમાં અમૂલ્યને ન જોયો, એટલે ખિન્દુ પાછી આવી ને પૂછ્યું, ‘પેસો ક્યાં ગયો?’

અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું, ‘આજે મારી પથારીમાં જ પડ્યો પડ્યો સૂઈ ગયો લાગે છે - જહિં છું, બઠાડીને મોકલી આપું.’

‘ના, ના, રહેવા દો.’ કહી ખિન્દુ મોં ચઢાવી ચાલી ગઈ.

અડધી રાત્રે અન્નપૂર્ણાના ઘાંટા સાંભળીને ખિન્દુની સળગ નિદ્રા તૂટી ગઈ. ‘શું છે, દિદિ?’

અન્નપૂર્ણાએ બહારથી જ કહ્યું, ‘દરવાજા ખોલ ને સંભાળી લે તારા આ કુંવરને! આવાં તોફાન તો મારા દાદા આવે તો યે નહીં ચલાવી લે.’

ખિન્દુએ દરવાજા ઉઘાડતાં જ એ અમૂલ્યને લઈને અંદર આવી ને બોલી, ‘આવો છોકરો તો મેં ક્યાંય નથી જોયો. નાની વહુ! રાતના એ વાગવા આવ્યા પણ એક મટકું ય મારવા નથી દીધું. ઘડીકમાં કહેશે,

‘મચ્છર કરે છે;’ ઘડીકમાં કહેશે, ‘પાણી પીવું છે;’ ઘડીકમાં કહેશે, ‘પંખો નાખો;’ ના, નાની વહુ, દિવસ આખો વૈતરું કરીને રાત્રે પણ ઊંઘવા ન પામું તો હું તો મરી જ નહિં.’

બિન્દુએ હસીને હાથ લંબાવ્યા તેવો જ અમૂલ્ય એની સોડમાં ભરાઈ ગયો ને એની છાતી પર માથું નાખી એકાદ મિનિટમાં તો એણે ઊંઘવા માંડ્યું. માઘવે પોતાની પથારીમાં પડ્યા પડ્યા જ મગ્નક કરતાં કહ્યું, ‘શોખ પૂરો થયો, લાભી?’

અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું, ‘મને શોખ થયો જ નહોતો દિયરજી એ તો જાતે જ માની બીટ્ટે મારે ત્યાં ઘૂસી આવ્યો ને સૂઈ ગયો. પણ હા, હું પાઠ તો જરૂર શીખી. — ને એની વાત પણ કેવી દિયરજી, કહેતાંયે લાજ આવે છે: મને કહે છે, તારી જોડે સૂતાં મને શરમ લાગે છે.’

ત્રણે હસી પડ્યાં. અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું, ‘હવે ખસ થયું. બહુ મોડું થયું છે, હવે જાઉં ને જરા સૂઈ લઉં’ કહી એ ચાલી ગઈ.

*

*

*

દરોડ દિવસ પછી બિન્દુના માથાપે દીકરીને તેડાવવા પાલખી મોકલી. જત્રા કરવા જતાં પહેલાં એમનું મન દીકરીને મળવાનું હતું. બિન્દુએ જેઠાણીની રજા લઈ, અમૂલ્યથી જાના, એ ત્રણ દિવસ માટે પિયર જઈ આવવાની તૈયારી કરવા માંડી. પણ એટલામાં તો અગલમાં ચોપડા દુધાવી રૂઢે જવાની તૈયારી કરી — અમૂલ્ય ત્યાં આવી પહોંચ્યો. થોડીવાર પહેલાં બહાર રસ્તાની એક બાજુએ પોલી પાલખી એ જોઈ આવ્યો હતો. હવે અહીં અચાનક નાની માતા પણ તરફ નજર જતાં તે અચકાઈને ઊભો રહી ગયો ને પૂછ્યું, ‘કેમ આજે પગે અળતો લગાડ્યો છે, નાની મા?’

ત્યાં ઊભેલી અન્નપૂર્ણા હસી પડી.

ખિન્દુએ કહ્યું, 'આજે લગાડવો પડે.'

અમુલ્યે ફરી ફરી એનું નખશિખ નિરીક્ષણ કરતાં પૂછ્યું, 'ને આટલાં બધાં ઘરેણાં કેમ પહેર્યાં છે?'

અન્નપૂર્ણાં છેડા વડે મોં ઢાંકી સાંધી નીકળી ગઇ.

ખિન્દુએ હસવું ખાળતાં કહ્યું, 'તારી વહુ તો ઢાણુ જાણુ ક્યારે આવે ને ક્યારે ઘરેણાં પહેરે! પણ એથી કંઈ અમારે અભારથી જ ઘરેણાં પહેરવાં છોડી દેવાં? જા, તું તારે નિશાળે જા.'

અમુલ્યે સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરતાં કહ્યું, 'દિદિ કેમ આટલું બધું હસે છે? હું તો આજે નિશાળે નથી જવાનો. તમે ક્યાં જવાના છો?'

ખિન્દુએ કહ્યું 'જવાની હોઈ તો ચે શું? એ માટે તારી રજા લેવાની છે?'

'હું પણ આવીશ.' કહેતાં એ ચોપડીઓ લઈને ચાલ્યો ગયો.

અન્નપૂર્ણાંએ ઓરડામાં દાખલ થતાં કહ્યું, 'મેં નહોતું ધાર્યું કે એ આટલી સહેલાઈથી નિશાળે ચાલ્યો જાય. પણ કેવો લુચ્ચો છે? પૂછે છે, 'અળતો કેમ લગાડ્યો છે? આટલાં ઘરેણાં કેમ પહેર્યાં છે?' પણ માફ માને તો એને સાથે લઈ જા. નહીં તો નિશાળેથી પાછો આવી એ તને નહીં જુએ ને, તો આખું ઘર માથે લેશે.'

'તે તમે શું એમ સમજે છે કે એ નિશાળે ગયો છે? રામ રામ કરો!'

ખિન્દુએ કહ્યું, 'અહીં આટલામાં જ ક્યાંક ભરાઈને બેઠો હશે. જોજો ને, ખરે વખતે હાજર થઈ જશે.'

—ને થયું પણ એમ જ. એ ક્યાંક સંતાઈને બેઠો હતો. અન્નપૂર્ણાના ચરણરૂપર્શ કરી જેવી ખિન્દુ પાલખીમાં બેસવા ગઈ, તેવો એ ઢાણુ જાણુ ક્યાંથી ફૂટી નીકળ્યો ને ખિન્દુનો પાલવ પકડી બિમો રહ્યો. દેરાણી જેઠાણી બંને હસી પડ્યાં.

અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું, 'હવે જતી વખતે મારઝૂડ કરીશ નહીં, નાની વહુ, લઈ જા એને, જોડે.'

'એ તો જાણે લઈ જઈશ,' શિન્દુ બોલી, 'પણ એને લીધે મારાથી ક્યાંય બહાર જવા ડગલું ચે નહીં મુકાય, એ જ ઉપાધિ છે.'

અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું, 'એ તો હવે જેવું ક્યું છે તેવું ભોગવ્યે જ ફૂટકા! - અમૂલ્ય, રહી જા ને? બે દિવસ મારી પાસે રહેજે.'

અમૂલ્યે માથું ધ્રુણવી કહ્યું, 'ના રે, તમારી જોડે ના રહેવાય.' ને જઈને પાલખીમાં બેસી ગયો.

૬

ખિન્દુ પિયરથી પાછી ફરી તે પછી દશેક દિવસ બાદ એક બપોરે અન્નપૂર્ણાએ એના ઓરડામાં દાખલ થતાં કહ્યું, 'નાની વહુ !'

નાની વહુ સ્તબ્ધ થઈને કપડાના એક ઢગલા સામે જોતી બેઠી હતી.

અન્નપૂર્ણાએ પૂછ્યું, 'ઘોખી આવ્યો છે ?'

નાની વહુ કંઈ ન બોલી. અન્નપૂર્ણા એનો ચહેરો જોઈને ગભરાઈ ગઈ. એણે ઉદ્વિગ્ન થઈ પૂછ્યું, 'અલી, શું થયું છે ?'

ખિન્દુએ આંગળી વતી સિગારેટોના ટૂંકાં બતાવતાં કહ્યું, 'અમૂલ્યના પહેરણના ગજવામાંથી નીકળ્યાં છે.'

અન્નપૂર્ણા તો આભી બની જોઈ જ રહી.

સહસા ખિન્દુ રડી પડી ને બોલી, 'તમારે પગે પડું છું, દિદિ ! એમને વિદાય કરી દો. એ ન બની શકે તો અમને ક્યાંક મોકલી દો.'

અન્નપૂર્ણા કંઈ પણ જવાબ આપી ન શકી. થોડીવાર છાનીમાની ઊભી રહી ને પછી ચાલી ગઈ.

સાંજે નિશાળેથી આવીને નાસ્તો કરી અમૂલ્ય રમવા ચાલ્યો ગયો. ખિન્દુએ એને કંઈ પણ ન કહ્યું. નોકર ભૈરવે આવીને ફરિયાદ કરી કે નરેનબાણુએ કંઈ પણ વાંકચુંદા વગર એને તમારો માર્યો.

ખિન્દુએ છ'છેડાધને કહ્યું, 'જા, દિદિને કહે.'

ટ્રાઈમાંથી પાછા ફર્યા પછી કપડાં બદલતાં માધવ કંઈક મજાક કરવા ગયો પણ એવો ફૂંકારો ખાધો કે ચુપજ થઈ ગયો. ભાવી કેવા કાળાધેરા વાદળોથી ઘેરાતું જતું હતું, તેનો ખરો ખ્યાલ એકલી અન્નપૂર્ણાને જ હતો. આખી સાંજ ઉલટકામાં તરફડયા કર્યા પછી, એકાંત મળતાં એણે નાની વહુનો હાથ પકડી આજીજી ભર્યા અવાજે કહ્યું, 'ગમે તેમ તો યે એ તારો દીકરો છે. આ વખતે તું એને માફ કરી દે. જોઈએ તો એકસો બોલાવી એને ધમકાવ.'

ખિન્દુએ કહ્યું, 'એ મારો દીકરો નથી. એ હું પણ જાણું છું ને તમે પણ જાણો છો. પછી નકામી વાતો વધાર્યાં કરવાથી શો ફાયદો, દિદિ?'

અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું, 'ના, નાની વહુ, એની મા હું નથી, તું જ એની મા છે. મેં તો અમૂલ્ય તને સોંપી દીધો છે.'

'નાનો હતો ત્યાં લગી ખવડાવ્યું પીવડાવ્યું. હવે એ મોટો થઈ ગયો છે. હવે તમારો દીકરો તમે સંભાળી લો ને, મને છૂટી કરો.' કહેતાં ખિન્દુ ચાલી ગઈ.

રાત્રે રહું રહું થતો અમૂલ્ય અન્નપૂર્ણા પાસે સૂવા આવ્યો.

અંદરની વાત સમજી જઈ અન્નપૂર્ણાએ ધૂંધવાતાં કહ્યું, 'અહીં કેમ આવ્યો? જા અહીંથી, જા કહું છું ને!'

અમૂલ્યે પાછા વળી જોયું તો એના બાપુજી ઊંઘતા હતા. એ કંઈ પણ બોલ્યા વિના ધીરે ધીરે ચાલ્યો ગયો.

સવારે કદમ રસોડામાં એંઠા વાસણ લેવા ગઈ ત્યારે જોયું તો અમૂલ્ય બહારના વરંડામાં લાકડાને છાણાના ઢગલા પર પડ્યો સૂતો હતો. એ દોડતી જઈને ખિન્દુને ઉઠાડી આવી. અન્નપૂર્ણા પથારીમાંથી ઊઠીને બહાર આવતી હતી, તે પણ ત્યાં આવી પહોંચી.'

બિન્દુએ તીખાશથી કહ્યું. ‘રાત્રે મોટી વહુએ ધુતકારી કાઢ્યો લાગે છે. એ જોડે સૂએ તો ઊંઘમાં ખલેલ પહોંચે, ખરું ને ?’

છોકરાની આ દશા જોઈને દુઃખ અને ક્ષોભથી અન્નપૂર્ણાની આંખોમાં પણ આંસુ ઊભરાઈ આવ્યાં હતાં; પણ બિન્દુનાં નિષ્કૃસ્તા ભર્યાં તરસકારથી તે પ્રજ્વળી ઊઠી; ‘પોતાનો વાંક પારકાને માથે ઓઢાડતાં તને સારું આવડે છે.’

અમૂલ્યને ઉઠાડવા જતાં બિન્દુએ જોયું કે એનું શરીર ગરમ હતું — તાવ ચઢ્યો હતો. એણે કહ્યું, ‘આસો કારતકની રાત આખી ઉધાડો પડી રહે, તે તાવ તો આવે જ ને ? હવે તો સાંજે થાય તો જીવમાં જીવ આવે.’

વ્યગ્ર થઈ અન્નપૂર્ણાએ તાવ જોવા માટે નીચાં નમતાં પૂછ્યું, ‘તાવ આવ્યો છે ? જોઈ ?’

પણ બિન્દુએ જોશથી એનો હાથ તરછોડી કાઢતાં કહ્યું, ‘બહુ થયું, હવે જોવાની જરૂર નથી.’ કહીને સૂતેલા અમૂલ્યને સ્વચ્છંદતાપૂર્વક ઉપાડી લીધો ને એકવાર અન્નપૂર્ણા તરફ કરડી નજરે જોઈ પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગઈ.

પાંચ છ દિવસમાં અમૂલ્ય તો સાંજે થઈ ગયો, પણ જેઠાણીનો અપરાધ બિન્દુએ માફ ન કર્યો. તે દિવસથી એ અન્નપૂર્ણા જોડે સરખી વાત પણ નહોતી કરતી.

અન્નપૂર્ણા મનમાં બધું સમજી ગઈ હતી, છતાં ચુપ જ રહી. પણ સૌના દેખતાં વાંકનો આખો યે ટોપલો બિન્દુએ પોતાને માથે ઓઢાડ્યો હતો, એ અન્યાય તો એ પણ ભૂલી ન શકી. કંઈક વાત નીકળતાં આજ વાત એ એલોફિશીને કહી ખેડી. ‘તાવ તો એને નાની વહુને લીધે જ આવ્યો હતો. નસીબ એનાં કે છોકરો મરી ન ગયો.’

આ વાત બિન્દુ સુધી પહોંચાડવામાં એલોફિશીએ જરા પણ

વિલંબ ન કર્યો. બિન્દુએ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી લીધું પણ કંઈ કહ્યું નહીં. એટલે સુધી કે એણે આ વાત સાંભળી છે તે પણ એલેક્ટ્રીસિવાય કોઈ જાણવા પણ પામ્યું નહીં. બિન્દુએ મોટી વહુ જોડે બોલવાનું બિલકુલ અંધ કરી દીધું.

છેલ્લા કેટલાક દિવસથી ઘરનો સામાન એક એક કરીને નવા ઘરમાં મોકલાતો હતો. યાદવ છોકરાંએને લઈને નવા ઘરમાં ગયો હતો અને માધવ કોઈ કેસને કામે બહાર ગયો હતો - એટલે એ પણ ઘરમાં નહોતો. એટલામાં આ ઘરમાં એક ભારે બનાવ બની ગયો.

સાંજે માસ્તર ભણાવવા આવ્યા હતા. ડાણુ જાણે શા માટે પણ બિન્દુએ એમને બોલાવ્યા તે કહ્યું, 'કાલથી એને ભણાવવા પેલે ઘેર આવજો.'

'જેવી આજ્ઞા.' કહી માસ્તર વિદાય થવા ગયા ત્યાં બિન્દુએ ફરી પૂછ્યું, 'આપનો શિષ્ય આજ કાલ કેવુંકે ભણે છે?'

'ભણવા ગણવામાં તો હોંશિયાર છે,' માસ્તરે કહ્યું, 'દર વખતે પહેલો આવે છે ને!'

'એ તો આવે છે,' બિન્દુએ કહ્યું, 'પણ આજ કાલ એ બીડી પીતાં શીખ્યો છે તે જાણો છો?'

માસ્તરે ચકિત થતાં પૂછ્યું, 'બીડી પીતાં શીખ્યો છે?' પણ બીજી જ ક્ષણે ફરી બોલ્યા, 'એમાં નવાઈ નથી. છોકરાંઓ તો દેખાદેખીથી બધું જ શીખી જતા હોય છે.'

'કોને જોઈને શીખ્યો છે?'

માસ્તરે જવાબ ન દીધો. બિન્દુએ કહ્યું, 'એના બાપુજીને આ વાત કરજો.'

માસ્તરે માથું હલાવી કહ્યું, 'વારં જુઓ ને, પાંચ દિવસ પહેલાંની જ વાત છે. નિશાળને રસ્તે એક ઓઢિયા માળીનો બાગ છે. એક દિવસ એમાં ઘૂસીને કાચી ફરીઓ પાડી, છોડ ઝાડ ઉખેડી નાખ્યા ને માળીને મારીજૂડીને એક મોટું પ્રકરણ બિલું કરેલું.'

ખિન્દુએ અધર શ્વાસે પૂછ્યું, ‘પછી?’

‘માળીએ જાળને હેડમાસ્તરને ફરિયાદ કરી. એમણે દસ રૂપિયાનો દંડ કર્યો ને એને એ આપી શાંત કર્યો.’

ખિન્દુ આ સાંત્યું ન માની શકી. પૂછ્યું, ‘મારો અમૂલ્ય એમાં હતો? પણ એને પૈસા ક્યાંથી મળ્યા?’

માસ્તરે કહ્યું, ‘પૈસા ક્યાંથી મળ્યા એ તો કોણ જાણે, પણ એ એમાં હતો ખરો. તમારા નરેન્દ્રબાણુ પણ હતા ને સ્કૂલના બીજા ત્રણચાર તોફાની છોકરાઓ પણ હતા. મેં તો આ બધું હેડમાસ્તર પાસેથી સાંભળ્યું.’

ખિન્દુએ પૂછ્યું, ‘દંડના પૈસા ભરાઈ ગયા?’

‘હા જી, એવું સાંભળ્યું તો છે.’

‘સારું આપ જાઓ.’ કહી ખિન્દુ ત્યાં જ બેસી રહી. માત્ર અસ્ફુટ રીતે એના મોંમાંથી નીકળી પડ્યું, ‘મને કહ્યા વિના એને પૈસા પણ આપી દીધા! આટલી હિંમત આ ઘરમાં કોણે કરી?’

આમ પણ એનું મન જીત્યું તો હતું જ ને ઉપરથી એણે દિદિ જોડે બોલવાનું બંધ કરેલું. તેમાં આ સમાચારના ઉમેરાથી એ હિતાહિતની વિવેકબુદ્ધિ ગુમાવી બેઠી.

ઊડીને એ સીધી રસોડામાં ગઈ. અન્નપૂર્ણા રાતને માટે શાક સમારતી હતી. મોં જીત્યું કરી એણે નાની વહુના વાદળધેર્યા વદન તરફ જોયું.

ખિન્દુએ પૂછ્યું, ‘દિદિ, આજકાલમાં તમે અમૂલ્યને કંઈ પૈસા આપ્યા હતા?’

અન્નપૂર્ણા આ જ વાતની બીક હતી. બીકથી એનું ગળું સુકાઈ ગયું. છતાં ધીમે અવાજે કહ્યું, ‘કોણે કહ્યું?’

ખિન્દુએ કહ્યું, ‘કાણે કહ્યું એ જાણવાની શી જરૂર છે ? જાણવાની જરૂર તો એ છે કે એણે તમને શું કહીને માથા ને તમે શું સમજીને આપ્યા ?’

અન્નપૂર્ણા કંઈ બોલી નહીં.

ખિન્દુએ કહ્યું, ‘હું એને ખિન્નઉં નહીં, એને સળ કરું નહીં, એ માટે તમે આ વાત મારાથી છુપાવી. અમૂલ્ય ખીજી બેસે ગમે તે કરે, પણ એ મોટાંની સામે જૂઠું બોલે એવો તો નથી જ. તમે બધું સમજી કરીને પૈસા આપ્યા હતા, એ ખરું કે નહીં ?’

અન્નપૂર્ણાએ ધીમે અવાજે કહ્યું, ‘ખરું છે, નાની વહુ, પણ આ વખતે એને માફ કરી દે, બહેન ! હું મારી માયું છું.’

ખિન્દુની છાતીમાં અગ્નિજ્વાળાઓ ધધકતી હતી. એણે કહ્યું, ‘બસ, આ વખતે જ માફ કરું ? ના, ના, આજથી હંમેશને માટે માફ કરું છું. હવે કોઈ દિવસ નહીં કહું. હવે એક શબ્દ પણ નહીં બોલું. પણ મારી નજર સામે જ ધીમે ધીમે એનું પતન થાય એ મારાથી નહીં નોંધ શકાય. એના કરતાં તો એનું એકદમ જ ભલે પતન થાય. પણ તમે આટલી હિંમત શી રીતે કરી ?’

છેલ્લા વાક્યે અન્નપૂર્ણાને તીરની જેમ વીંધી નાખી, છતાં એ નિરુત્તર બેસી રહી. પણ જેમ જેમ ખિન્દુ વધારે બોલતી જતી હતી, તેમ તેમ એનો ગુસ્સો પણ ધીમે ધીમે વધતો જતો હતો. ખિન્દુએ બીજે અવાજે કહ્યું, ‘દર વખતે તમે અગ્નિજ્વાળા થઈને કહો છો, ‘આ વખતે માફ કર,’ પણ ખરી રીતે એનો એટલો વાંક નથી, જેટલો તમારો છે. તમને હું માફ નહીં કરું.’

ધરના નોકરચાકર પણ આબુખાબુ ઓથે બિલા રહીને આ બધું સાંભળતા હતા.

અન્નપૂર્ણાથી આ સહી શકાય એમ નહોતું. એણે કહ્યું, ‘શું કરીશ ? ફ્રાંસીએ ચઢાવીશ ?’

બળતામાં ઘી હોમાયું. બિન્દુ દારૂની માફક, લબૂટી ઊડી, ‘તમારે માટે તો એ જ યોગ્ય સળ છે.’

‘પેટના જણ્યા દીકરાને એ રૂપિયા આપ્યા એટલો જ મારો અપરાધ ને?’

કંઈ વાતમાંથી કંઈ વાત નીકળી પડી! બિન્દુ વાતનો મૂળ મુદ્દો ભૂલી ગઈ ને બોલી ઊડી, ‘એ પણ શા માટે આપ્યા? એમ બગાડવા માટે પૈસા આવે છે ક્યાંથી?’

‘તે તો તું પણ ક્યાં નથી બગાડતી?’

‘હું બગાડું છું તે મારા રૂપિયા બગાડું છું. તમે કાના રૂપિયા બગાડો છો, એ તો કહો?’

હવે અન્નપૂર્ણાના ક્રોધે ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. એ ગરીબ ઘરની દીકરી હતી. એટલે એને થયું કે બિન્દુએ એ વાતને જ અનુલક્ષીને આ ઉલ્લેખ કર્યો હતો. ઝડપથી ઊભી થઈ જતાં બોલી, ‘તું મોટા ઘરની દીકરી છે, એ બાણું છું. પણ એનો અર્થ એમ નહીં કે બીજું દ્રાઈ એ રૂપિયા પણ ન આપી શકે. એવું અભિમાન તો રાખતી જ નહીં.’

બિન્દુએ કહ્યું, ‘એવું અભિમાન તો નથી રાખતી; પણ તમે જ જરા વિચાર કરી જુઓને, કે એક પૈસો પણ તમે આપો છો, તે કાનો આપો છો?’

અન્નપૂર્ણા લબૂટી ઊડી; ઘાંટો પાડતાં બોલી, ‘કાનો પૈસો આપું છું? મોંમાં આવે તેમ ગમે તે બોલે છે તે? ના, ચાલી જા, ચાલી જા મારી સામેથી.’

બિન્દુએ કહ્યું, ‘ચાલી તો જઈશ જ. સવાર થતાં જ ચાલી જઈશ. પણ કાનો પૈસા ખર્ચો છો તે નથી સૂઝતું નહીં? કાની કમાણીને પૈસે પહેરો એટલો છો, ખાઓ પીઓ છો, એ પણ નથી બાણુતા?’

બોલતાં તો બોલાઈ ગયું પણ પછી બિન્દુ પોતે જ સ્તબ્ધ થઈ ગઈ.

અન્નપૂર્ણાનું મોં પડી ગયું. ક્ષણભર એ નાની વહુ તરફ તાકી રહી ને પંચી કહ્યું, ‘ તારા ધણીની કમાણીને પૈસે ખાઉં પીઉં છું. હું તારી નોકરી છું, ગુલામડી છું; ને એ પણ તારા ચાકર છે. એમ જ તારે કહેવું છે ને? તે આટલા દિવસ સુધી કેમ કહી ન દીધું?’

અન્નપૂર્ણાના હોઠ કંપતા હતા. દાંત વચ્ચે હોઠ દબાવી થોડી વારે સ્થિર થતાં કહ્યું, ‘ નાની વહુ, એ વખતે તું ક્યાં હતી, જ્યારે નાનાભાઈને ભણાવવા માટે એમણે પહેરવા માટે કદી એક સાથે જોડો ધોતિયાં પણ નહોતાં ખરીદ્યાં? ઘર બળી ગયું હતું ને એક ઝાડ નીચે એસીને એકટાણું રાંધી ખાઈને આપ દાદાનું આ ઘર પાછું ઊભું કર્યું, સારું તું ક્યાં હતી?’

બોલતાં બોલતાં એની આંખોમાંથી આંસુઓનો પ્રવાહ વહેવા માંડ્યો હતો. છેડા વતી આંખો લૂછતાં ફરી બોલી, ‘ તમારા મનમાંની આ વાત જો એ જાણતા હોત ને, તો આમ અશીર્વા આપ, આંખો મીંચી, મોંમાં હુકકાની નળી રાખીને આરામથી પડ્યા ન રહેત. એ એવા માણસ નથી. એને તો તારો ધણી જ સારી રીતે ઓળખે છે. એને મન તો એ દેવતા જેવા છે. આજે મારે બહાને તેં એમનું અપમાન કર્યું?’

પતિના ગર્વથી અન્નપૂર્ણાની છાતી ઊછળવા માંડી. બોલી, ‘ સાઈં થયું કે તેં આજે કહી દીધું. સતીએ આત્મહત્યા કરી હતી; હું સોગંદ ખાઉં છું કે ક્રોધને ઘેર રાંધીને ખાઈશ પણ તારો અનાજનો દાણો હરામ છે. તેં કર્યું શું? એમનું અપમાન કર્યું?’

આજ ઘડીએ યાદવ આંગણમાં આવી પહોંચ્યો, ને ખૂમ પાડી, ‘ મોટી વહુ?’

પતિનો અવાજ સાંભળી એનું આત્માભિમાન, તોફાનથી કુબ્ધ થયેલા સમુદ્રની જેમ ઉન્મત્ત થઈ ઊઠ્યું. દોડીને બહાર આવતાં એણે કહ્યું, ‘ છિ, છિ, જે માણસ પોતાનાં બૈરી છોકરાનું પેટ પણ નથી ભરી શકતો તેને ગળે ફાંસી ખાઈને મરી જવા એક દોરડું પણ નથી મળતુ ?

યાદવ હતથુધિય થઇ ખોલ્યો, 'શું થયું છે?'

'શું થયું છે! કંઈયે નહી. નાની વહુએ આજે સાફ સાફ સુણાવી દીધું છે કે 'હું એની દાસી છું' ને તમે એના ચાકર છો.'

ઝોરઝાની અંદર બિન્દુએ જલ કરીને કાનમાં આંગળીએ ખોસી દીધી

અન્નપૂર્ણાએ રડતાં રડતાં કહ્યું, 'તમારા ખેડા મારે આજે સાંભળવું પડ્યું કે કોઇને પૈસો આપવાનો પણ મને અધિકાર નથી. આજે તમારી સામે બેસી રહીને સોગંદ ખાઉં છું કે એ લોકોનું અનાજ ખાઉં તો મારા દીકરાનું લોહી પીઉં.'

કાનમાં આંગળીએ ખોસી હોવા છતાં આ શબ્દો બિન્દુએ અસ્પષ્ટ રીતે સાંભળ્યા. અસ્પષ્ટ અવાજે એ ખોલી, 'આ તમે શું કહ્યું દિદિ?' ને ત્યાં જ ગરદન નમાવી, આજ બાર વર્ષે ફરી એ એકાએક મૂંઝાઈત થઇ પડી.

૭

યાદવ, અન્નપૂર્ણા અને અમૃત્ય સિવાયના બધા જ નવા ધરમાં આવી ગયા હતા. બહારથી આવેલાઓમાં બિન્દુની ફેણ, ફેણની દીકરી, એનાં છોકરાં તથા પિયરથી આવેલાં એનાં માથાપ ને એમનાં નોકરચાકરો વગેરેથી ઘર ભરાઈ ગયું હતું. અહીં આવ્યા તે દિવસે માત્ર બિન્દુ જરા ઉદાસ દેખાઈ હતી; પણ ખીજા જ દિવસથી એનો એ ભાવ દૂર થઈ ગયો. ક્રોધ શમી જતાં જ અન્નપૂર્ણા આવશે, એ વિશે બિન્દુને લેશ માત્ર પણ સંદેહ ન હતો. અહીં પૂજા કરીને લોકોને જમાડવાના હતા એટલે તરત તો એ તેની તૈયારીમાં યુંથાઈ ગઈ.

બિન્દુના પિતાએ પૂછ્યું, ‘દીકરી, તારો અમૃત્ય કેમ નથી જણાતો ?’

બિન્દુએ દૂકો જવાબ આપ્યો, ‘પેલે ઘેર છે.’

માએ પૂછ્યું, ‘તારાં જેઠાણીથી આવી શકાયું નથી લાગતું.’

બિન્દુ બોલી, ‘ના.’

એટલે મા જ પાછી બોલી, ‘ખરી વાત છે. બધા જ આ ધરમાં આવી જાય, તો ત્યાં ઢાણુ રહે ? વડિલોતું ઘર કંઈ બંધ રખાય છે ?’

બિન્દુ ચુપ રહી પોતાને કામે ચાલી ગઈ.

યાદવ રોજ એકવાર સાંજે આવીને બહાર બેસતો ને વાતચીત

કરી ખખરઅંતર પૂછી ચાલ્યો જતો. પણ અંદર પગ ન મૂકતો. ગૃહ-પૂજનની આગલી રાત્રે અંદર આવીને એ એલોકેશીને બધી ખખર પૂછતો હતો. ખખર પડતાં જ બિન્દુ આવી ને બધી વાતો સાંભળતી એથે ઊભી રહી. પિતા કરતાં પણ વધારે એવા આ જેઠ પાસેથી એ બાળપણમાં કેટલાં લાડરનેહ પામી હતી ! કેટલા રનેહથી એ બોલાવતા ! યાદવ એને ‘વહુરાણી’ કહીને બોલાવતો; એણે એને કદી ‘નાની વહુ’ કહીને પણ નહોતી બોલાવી. જેઠાણી જેઠે કલહ થાય ત્યારે આ જ જેઠજી પાસે એણે કેટલીયે વાર રાવ ખાધી હતી; ને એની ફરિયાદની કદી યે ઉપેક્ષા નહોતી થઈ. આજ, એ જ જેઠની સામે અસીમ લજ્જનથી બિન્દુનું ગળું ફંધાઈ ગયું. યાદવ ચાલ્યો ગયો. બિન્દુ એકાન્ત ઓરડામાં જઈને મોંમાં છેડો દાખી ખૂબ ફૂસકે ફૂસકે રડી — ચારે બાજુ લોકો ફરતા હતા, રખેને કોઈ સાંભળી જાય !

બીજે દિવસે સવારે બિન્દુએ પતિને બોલાવી કહ્યું, ‘વેળા થઈ ગઈ છે, પુરોહિતજી બેસી રહ્યા છે, — ને જેઠજી તો હજી આવ્યા નથી !’

માધવે વિસ્મિત થતાં પૂછ્યું, ‘એ શા માટે આવે ?’

બિન્દુએ એથી યે વધારે વિસ્મિત થતાં પૂછ્યું, ‘શા માટે આવે ! તે એમના વગર આ બધું કરશે કોણ ?’

માધવે કહ્યું, ‘હું કરીશ અથવા પ્રિયબાણુ કરશે. દાદા નહી આવે.’

બિન્દુએ ગુસ્સે થતાં કહ્યું, ‘નહી આવે કહેવાથી કંઈ કામ નથી પતી જવાનું. એમના બેઠાં આ બધું કરવા કારવવાનો તે વળી કોને આધકાર હોય ! ના, ના, એ નહીં બને — એમના સિવાય બીજા કોઈને હું કંઈ પણ નહીં કરવા દઉં.’

માધવે કહ્યું, ‘તો મૂક બધું પડતું. દાદા ઘેર નથી, કામે ગયા છે.’

‘આ બધાં મોટા વહુનાં જ કારસ્થાન છે. ત્યારે તો, લાગે છે કે, એ પણ નહીં આવે.’ કહી બિન્દુ રડું રડું થતી ચાલી ગઇ. પૂજા પાઠ, આનંદ ઉત્સવ, ખવડાવવું પીવડાવવું, બધું જ એને મન એક જ ક્ષણમાં અર્થહીન પ્રવૃત્તિ જેવું થઇ પડ્યું. ત્રણ દિવસથી એ પ્રત્યેક ક્ષણ વિચાર્યા કરતી કે આજના આ પૂજાના પ્રસંગે તો જેઠા આવશે જ, દિદિ પણ આવશે ને અમૂલ્ય પણ આવશે. મનમાં આજના દિવસ આખાના કામકાજ વિશેનો બધો જ આધાર એમના પર રાખીને એ કેવી નિશ્ચિંત થઇને બેઠી હતી, તે તો એના સિવાય બીજું કોઇ જ જાણતું નહોતું. પતિના એક જ શબ્દથી એ બધું મૃગજળની જેમ ઊડી જતાં, ઉત્સવનો આ વિરાટ વ્યર્થપરિશ્રમ એની છાતીપર ભારે બોળ ૩૫ થઇ પડ્યો.

એસોફ્રેશીએ આવીને કહ્યું, ‘કોઠારની ચાવી જરા આપને તો, નાની વહુ! કંદોઇ સંદેશ * લઇને આવ્યો છે.’

બિન્દુએ કંટાળીને કહ્યું, ‘હમણાં મુકાવી દો ગમે ત્યાં બહેન! પછી નેપ લેવાશે.’

‘ક્યાં મુકાવું? કાગડા બાગડા મોં ધાલી બગાડશે.’

‘તો ફેંકાવી દો.’ કહેતાં બિન્દુ બીજે ચાલી ગઇ.

ફેઇએ આવીને પૂછ્યું, ‘કેમ બિન્દુ, લોટ કેટલો બંધાવવો છે? એકવાર જરા આવીને સમજાવી જા ને!’

બિન્દુએ ભારે મોં કરી કહ્યું, ‘મને શી ખબર, કેટલો બંધાવવો તે? તમે બધાં મોટાં ને અનુભવી છો. તમને નથી સમજ પડતી?’

ફેઇ તો આભાં જ બની ગયાં. ‘લો, સાંભળો આની વાત! — અત્યારે કેટલા માણસો જમવાના છે તે હું શી રીતે જાણું?’

બિન્દુ ચિડાઇને ખાલી, ‘તો પૂછો, જઇને એમને. એ કામમાં તો હતાં, દિદિ! — અમૂલ્યને જતોઇ દીધી ત્યારે ગામ આખું ત્રણ ત્રણ દિવસ

* દૂધ ફાડીને બનાવેલી બરફી જેવી મીઠાઇ

સુધી જમ્યું; પણ એમણે એક વાર પણ કહ્યું નથી કે ‘નાની વહુ અમુક કામ કર,’ કે ‘અમુક કામ જો.’ કહેતાં એ બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઈ.

કદમે આવીને પૂછ્યું, ‘દિદિ, જમાઈ બાપુએ કહ્યું છે કે પૂજા માટે ખેસવાના કપડાં લતાં—’

પણ એનું વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં જ બિન્દુ તફકી ઊડી, ‘બાઈ જાઓ મને, બધા એકઠા થઈને બાઈ જાઓ. જા, ચાલી જા મારી સામેથી.’

કદમ ગભરાઈને નાસી ગઈ.

થોડી વાર પછી માધવે કંઈ કેટલીયેવાર ખૂમો પાડી બોલાવી, ‘ક્યાં ગઈ? સાંભળે છે?’

બિન્દુએ પાસે આવી ધૂજતે અવાજે કહ્યું, ‘ના, મારાથી નહીં અને. હું નહીં કરી શકું;—નહીં કરી શકું; બસ થયું હવે.’

માધવ દિગ્મૂઢ થઈ એના મોં તરફ તાકી રહ્યો.

બિન્દુએ કહ્યું, ‘શું કરશો મને? ફાંસીએ ચઢાવશો? બાકી રહ્યું હોય તો હવે એ પણ કરી લો.’ કહી રડતાં રડતાં ઝડપથી લાંથી ચાલી ગઈ.

દિવસ ચડતો જતો હતો.

કામકાજ વિના તરફડિયા મારતી બિન્દુ અહીંથી ત્યાં, એક ઓરડામાંથી બીજામાં, બધાની ભૂલો કાઢતી ફરવા માંડી. કોઈએ ઉતાવળમાં વાસણ રસ્તામાં જ રહેવા દીધેલાં; બિન્દુએ એમને લાત મારી આંગણમાં પહોંચાડી દીધાં તે વાસણ ક્યાં મૂકવાં તેનું યોગ્ય ઠેકાણું બતાવી પાઠ આપ્યો. કોઈનું ભીનું લૂગડું સુકાવું હતું તે ઊડીને એને અડક્યું; બસ, થઈ રહ્યું! બિન્દુએ એના ચીરેચીરા કરી નાખ્યા તે લૂગડાં કેમ સુકવવાં તેનો પાઠ આપ્યો. જે કોઈ તેની સામે આવી જતું, તે ગભરાટનું માર્યું એક તરફ થઈ જતું ને જાનુંમાનું ઊભું રહેતું.

પુરોહિતજી બિચારા જાતે અંદર આવ્યા તે પૂછ્યું, ‘કેમ આમ

છે? મોડું થાય છે, - ને અહીં તો કંઈ તૈયારી હોય એવું ય નથી દેખાતું.’

ખિન્દુએ ઓથે ઊભા રહીને સખત જવાબ આપ્યો, ‘કામકાજ વાળા ઘરમાં વાર તો થોડી ઘણી થાય જ.’ કહેતાં વળી એક વાસણને ઠેપે ચઢાવી ખીજા ઓરડામાં ચાલી ગઈ ને નિશ્ચેતન થઈ શયની જેમ જમીન પર પડી રહી. દશેક મિનિટ પછી અચાનક પરિચિત કંઠનો અવાજ કાને પડતાં જ તે હાંફળી ફાંફળી ઊભી થઈ ગઈ. દરવાજા બહાર ડોકિયું કરી જોયું તો અન્નપૂર્ણા આવીને આંગણમાં ઊભી હતી. દુઃખ અને અભિમાનની મારી ખિન્દુ રડી પડી. આંખો લૂછી, ગળે પાલવ નાખી, હાથ જોડી એણે જોડાણીને કહ્યું, ‘દસ અગિયાર તો વાગી ગયા દિદિ, હજી કેટલી દુશ્મનાવટ રાખવી છે? મારા ઝેર ખાઈ લેવાથી જ ને તમારા મનને શાંતિ થતી હોય તો એમ કરો. ઘેર જઈને વાડકી ભરી ઝેર મોકલી આપો.’ કહેતાં ખડિંગ કરતો ચાવીનો ઝૂંડો એના પગ પાસે ફેંકી પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગઈ ને દરવાજા બંધ કરી જમીન પર પડીને રડવા માંડી.

અન્નપૂર્ણાએ ગુપ્તગુપ્ત આવીને ઝૂંડો ઉપાડી લીધો ને દરવાજા ઉઘાડી ડોહારમાં પ્રવેશ કર્યો.

સાંજે જમાડવા કરવાની ધમાલ પતી જતાં, અવર જવર ઘડી જવાથી ભીડ ઓછી થઈ હતી; છતાં ખિન્દુ ડોહા જાણે શા માટે અસ્થિર ચિત્તે ઘડીકમાં અંદર ને ઘડીકમાં બહાર એમ આંટા માર્યા કરતી હતી.

ભૈરવે આવીને કહ્યું, ‘અમૃત્યુ બાણ નિશાણે નથી.’

ખિન્દુએ એના પર આંખોથી અગ્નિ વરસાવતાં કહ્યું, ‘અભાગિયા, રાત્રે તે છેકરાઓ નિશાળમાં હોતા હશે? તું તે કંઈ નવો છે? એક વાર પેલે ઘેર જઈને તપાસ કરતાં શું થયું?’

ભૈરવે કહ્યું, ‘પેલે ઘેર પણ નથી.’

ખિન્દુએ ઊંચે અવાજે કહ્યું, ‘ઢાણુ જાણુ ક્યાં ચે ને ડેવાએ નીચ છોકરાઓ નેડે ગિલ્લીદંડા રમતો હશે. હવે એને ઓછો જ ઢાધનો ડર છે? એકાદ આંખ ફેટી બેસશે ને, ત્યારે છેક મોટી વહુતું કાળજી ઠરશે. તું તારે જા, ને, જ્યાં હોય ત્યાંથી શોધી લાવ.’

અન્નપૂર્ણા ઢાઢારના ઓટલાપર બેડી બેડી પાંચદસ મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓ સાથે વાતો કરતી હતી. એણે નાની વહુતો ઊંચો અવાજ સાંભળ્યો.

કલાકેક પછી ભૈરવે આવીને કહ્યું, ‘અમૂલ્યબાણુ ઘરમાં તો છે, પણ આવતા નથી.’

ખિન્દુ આ વાત માની ન શકી. બોલી, ‘આવતા નથી,’ એટલે? તેં કહ્યું હતું કે હું બોલાવું છું?’

ભૈરવે માથું હલાવી કહ્યું, ‘હા, તો ચે ના આવ્યા.’

ખિન્દુ ઘડીભર ચુપ રહી બોલી, ‘એનો ચે શો વાંક? જેવી મા, તેવો દીકરો પણ હોય જ ને? તો હું પણ સોગંદ ખાઉં છું, બે કદી એ મા દીકરાનું મોઢું પણ બેઠેં તો!’

મોટી રાત્રે અન્નપૂર્ણા પોતાના ઘેર જવા તૈયાર થઈ એટલે માધવ જાતે એને ઘેર પહોંચાડી આવવા માટે હાજર થયો. ખિન્દુ ઝડપથી સાં આવી પહોંચી ને પોતાના સ્વામીને ઉદ્દેશીને કઠોરતાથી પૂછ્યું, ‘ઘેર પહોંચાડવા તો તૈયાર થયા છો, પણ જાણો છો કે એમણે પાણીનું ટીપું સુધ્યાં મોંમાં નથી મૂક્યું?’

માધવે કહ્યું, ‘એ જાણવાનું કામ તારું છે, — મારું નહીં. બધું ક્યું કરાવ્યું ધૂળમાં મળતું બેઠને હું જાતે જઈ એમને તેડી લાવ્યો હતો; હવે જાતે એમને મૂકવા જાઉં છું.’

ખિન્દુએ કહ્યું, ‘સારું, સારું, બહુ સારું! તમે પણ એમની તરફના જ હો, એમ લાગે છે.’

આનો કંઈ જવાબ ન આપતાં માધવે ભાભીને કહ્યું, ‘ચાલો ભાભી, હવે મોટું ન કરો.’

‘ચાલો દિયરજી!’ કહીને અન્નપૂર્ણાએ ડાહ્યું ભરવા પગ ઉપાડ્યો ત્યાં તો બિન્દુ ગર્જી ઊઠી, ‘લોકો કહે છે ને ‘ઘરનાં જ દુશ્મન,’ તે આનું નામ! પાંચદસ સાચી ખોટી વાતો ઉમેરીને જે મોંએ આવ્યું તે ખોલી ગયાં; દાંત પીસીને સોગંદ ખાઈ નાખ્યા; ચચ્યાર દિવસ ને ચચ્યાર રાત છોકરાનું મોટું સુધ્ધાં જેવા ન દીધું;—ભગવાન આ બધાનો ન્યાય કરશે.’ ખોલી મોંમાં લૂગડાનો છેડો દાખી જેમતેમ રૂદન અટકાવી રસોડામાં જઈને પડી ને ખેભાન બની ગઈ. બધે ખળભળાટ પ્રસરી ગયો. માધવ ને અન્નપૂર્ણાએ આ સાંભળ્યું. અન્નપૂર્ણા પાછી વળી ઊભી રહી ને પૂછ્યું, ‘જોઈએ, શું થયું?’

માધવે કહ્યું, ‘જેવાની કંઈ જરૂર નથી, ચાલો.’

અંદરના કલહની વાત આજ સુધી છાની હતી, તે હવે છતી થઈ. બીજે દિવસે ઘરની સ્ત્રીઓ એક ઠેકાણે બેઠી હતી, ત્યાં એલોડેશી ખોલી ઊઠી, ‘ઝગડો થયો છે તો દેરાણી જેઠાણીમાં થયો છે; પણ તેમાં છોકરાને શું છે, કે એક વાર આવ્યો પણ નહીં?—નાની વહુએ કંઈ ખોટું નહોતું કહ્યું કે જેવી મા તેવો જ દીકરો હોય ને! છોકરાઓ તો કંઈ કેટલા યે જોયા બહેન, પણ આવો નિમકહરામ છોકરો તો કોઈ ન જોયો.’

બિન્દુએ કંટાળા ભરી નજરે એક વાર એની તરફ જોઈને લગ્ન અને ધૂણાથી આંખો નમાવી લીધી. એલોડેશીએ ફરી કહ્યું, ‘તમારે છોકરો જોઈએ છે ને, નાની વહુ? લઈ લો મારા નરેન્દ્રનાથને!—તમને આપી દઉં છું. મારી નાખો, કાપી નાખો—પણ કદી ચૂં કરે તો કહેજો. એના જેવી આલાદ મારી કૂખે ન પાડે!’

બિન્દુ કંઈ પણ બોલ્યા વગર છાનીમાની બેસી રહી. પણ એની માએ જવાબ આપ્યો. બિન્દુની મા પણ અવસ્થાએ પહોંચી હતી. જમીન

દારની દીકરી હતી ને જમીનદારની ગૃહિણી પણ હતી એટલે અનુભવે એ રીઠી થયેલી હતી. એણે હસીને કહ્યું, 'તમે તે કેવી વાત કરો છો? અમૂલ્ય તો એની નસેનસમાં ભળી ગયો છે; - ના, ના, તમે એને આમ અકળાવો નહીં - ને બિન્દુ, તમારો અધડો તો એ દિવસનો છે મા, તેથી કંઈ તારો અમૂલ્ય પારકો થઈ જવાનો છે?'

આંસુભરી આંખે બિન્દુએ માના મોં તરફ જોયું ને છાનીમાની ખેંસી રહી.

સાંજે એણે કદમને બોલાવીને કહ્યું, 'વાર કદમ, તું તો ત્યાં હાજર હતી જ! બોલ જોઈ, મારો એવડો તે કયો વાંક હતો કે એ આવા આકરા સોગંદ ખાઈ બેઠાં?'

બિન્દુએ એને આ બાબતની ચર્ચા કરવા બોલાવી હશે એ તો કદમ એકદમ માની પણ ન શકી. અત્યંત સંકુચિત થઈ એ કંઈ પણ બોલ્યા વિના ખેંસી રહી. તો પણ બિન્દુએ ફરી પૂછ્યું, 'નહીં, એમ નહીં. ગમે તેમ તો એ તું ઉંમરમાં મારા કરતાં મોટી છે. તમારા લોકોની બે વાતો મારે સાંભળવી એ પડે. તું જ કહે ને, મારો કંઈ વાંક હતો?'

કદમે ડોકું ધુણાવી કહ્યું, 'ના દિદિ, આમાં વાંકની વાત જ ક્યાં છે?'

બિન્દુએ કહ્યું, 'તો જ ને જરા પેલે ઘેર, ને જઈને જરા સારી જેવી બે ચાર વાતો સાંભળાવી આવ ને! તને શાનો ડર છે?'

કદમને જરા હિંમત આવી. બોલી, 'ડર તો કંઈ એ નથી દિદિ, પણ કળ્યા કંકાસ વધારવાથી ફાયદો શો? થવાનું હતું, તે થઈ ગયું.'

બિન્દુએ કહ્યું, 'ના, ના, કદમ, તું સમજી નહીં. — સાચી વાત કહી દેવી સારી. નહીં તો વળી થશે કે બધો વાંક મારો જ હતો, — એમનો જરાય નહીં 'કાઠી મૂકીશ, દૂર ધંકેલી દઈશ,' એવું બધું નહોતું કહ્યું એમણે? પણ મેં કદી એ બાબત પર ઝગડો કર્યો છે?

શા માટે એમણે જાની રીતે પૈસા આપી દીધા ? મને ક્રમ વાતે ય ન કરી ?’

કદમે કહ્યું, ‘વાર, તો કાલે જઈશ. હવે આજે તો રાત પડવા આવી.’

ખિન્દુએ નારાજ થતાં કહ્યું, ‘રાત હજી ક્યાં પડી છે, કદમ !— તું તો મારી વાત ઉડાવવા માગે છે. આ તો શિયાળાના દિવસ છે એટલે એવું લાગે છે. એવું હોય તો કાઢને જોડે લઈ જા ને, — ‘અરે ભૈરવ, સાંભળ તો ! જરા હજીઆને બોલાવ તો ! કદમની જોડે જવાનું છે.’

ભૈરવે કહ્યું, ‘હજીઆ પાસે ખાખુજી બત્તીઓ સાફ કરાવે છે.’

ખિન્દુએ આંખો કાઢતાં કહ્યું, ‘ફરી સામું બોલ્યો કે ?’

એ આંખોથી બચવા ભૈરવ ત્યાંથી ભાગ્યો. કદમને મોકલીને ખિન્દુ એક બે વાર આ ઓરડામાંથી પેલા ઓરડામાં આંટા મારી રસોડામાં જઈ પહોંચી. રસોડામાં એકલી બેઠી રાંધતી હતી. ખિન્દુએ એક બાળુએ બેસતાં કહ્યું, ‘હેં અલી, તું પણ સાક્ષી છે. સાચું કહેજે, કાનો વાંક વધારે હતો ?’

રસોડામાં કંઈ સમજી ન શકી, એટલે પૂછ્યું, ‘કયો વાંક મા ?’

‘તે દિવસની વાતરતો ! મેં એવું તે શું કહ્યું હતું ? એટલું જ પૂછ્યું કે દિદિ, આજકાલમાં અમૂલ્યને કંઈ પૈસા આપ્યા હતા ? કાણ નથી જાણતું કે નાના છોકરાઓના હાથમાં પૈસા ન અપાય ? ને એમણે એટલું જ કહી દીધું હોત કે બહુ રોકડા માંડી બેઠો હતો એટલે આપી દીધા, તો ના ચાલત ? ઝગડો જ બિલો ન થયો હોત. આવડી અમથી વાત પર આટલી બધી ચોળાચોળ થાય ને આવા સોગંદ ખાવાનો વખત આવે ? ચાર હાંદલા એકઠા થાય તો ખપડે પણ ખરાં, — ત્યારે આપણે તો માણસ રહ્યાં. તેમાં તે આવા આકરા સોગંદ ખવાતા હશે ? ઘર આખામાં જે ગણો તે એક એ જ દીકરો છે. તેને નામે આવા સોગંદ !

હું તને કહી રાખું છું ને, આ જન્મે તો હું એમનું મોં નથી જોવાની. દુશ્મન તરફ પાછું ફરીને જોઈશ, પણ એમની તરફ નહીં જોઉં.’

રસોઈયણુ સ્વભાવે જ ઓછા બોલી હતી; એ બિચારી શું ખાતે ? કંઈ સમજાયું નહીં એટલે છાની ખેંસી રહી. બિન્દુની બંને આંખો છલકાઈ ગઈ. ઝડપથી આંખો લૂછી રૂંધાયેલા કંઠે ફરી બોલી, ‘— ને ગુસ્સામાં તો કોણ સોગંદ નથી ખાઈ બેસતું ? એટલે શું પાણીનું ટીપું ચે મોંમાં ન મૂકવું ? છોકરાને આવવા પણ ન દીધો ? આ તે કંઈ મોટાને છાજે છે ? ગમે તેમ, તોયે હું નાની છું. ઓછું સમજું. — ને એમના જ પેટની દીકરી હોત તો શું કરત ? હું ચે હવે કદી જન્મે એનું નામ પણ નહીં લાવું; જોઈ લેને બધા.’

તો ચે રસોઈયણુ તો ચુપ જ રહી. બિન્દુ ફરી બોલી, ‘ને સમ ખાતાં એમને જ આવડે છે, એમ ? મને નહીં આવડતું હોય ? કાલે પેલે ઘેર જઈને કહી આવું કે, — કોરો ભરીને ઝેર ન મોકલી દો તો તમને એવા જ સમ છે, — તો શું થાય ? બેચાર દિવસ હું છાની માની ખેંસી રહીશ; પછી કાં તો જાતે જ ઝેરનો ખાતો પીને કહેતી જઈશ કે દિવિએ મોકલ્યો હતો. જોઈ પછી પાંચ જણ એના નામ પર થુંકે છે કે નહીં ? એની અક્કલ ઠેકાણે આવે છે કે નહીં ?’

રસોઈયણે ગભરાઈ જઈ મૃદુ સ્વરે કહ્યું, ‘હિ, હિ, મા ! આવું તે બોલાતું હશે ? કલહ કંકાસ તે કંઈ બારેમાસ રહે છે ? નથી એમનાથી તમારા વગર રહી શકવાનું કે નથી અમૂલ્યથી એ થવાનું. અમને બધાંને તો એ જ વિચાર થાય છે કે આટલા દિવસ થયા એનાથી ભાં રહી જ શી રીતે શકાયું ?’

‘એ જ તો કહું છે ને !’ બિન્દુ વ્યગ્ર થતાં બોલી, ‘ચોક્કસ આ લોકોએ એને મારીઝૂડી ને ધમકાવી પટાવીને રોકી રાખ્યો લાગે છે — મારા વગર એક રાત પણ સૂઈ ન શકે તેને આજ મારા વગર પાંચપાંચ

દિવસ ને ચારચાર રાત થઇ ગઇ! આવી બાઇનું તે હવે મોં પણ જોવાય ? મેં કહ્યું ને કે દુશ્મન તરફ પાછું ફરીને જોઇશ પણ આ લોકો તરફ તો આ જનમમાં હવે નહીં જોઉં.’

રસોઇયણે પોતાના કાંડા પાસેનો કાળો જેવો ડાઘ બતાવતાં કહ્યું, ‘આ જુઓ મા, હજુ લગી ડાઘ રહ્યો છે. તે દિવસે રાત્રે તમે બેસાન થઇ ગયા હતા ત્યારની વાતની તમને ખબર નથી. કાણ જાણે ક્યાંથી અમૃત્ય ત્યાં દોડતો આવી પહોંચ્યો ને તમારી છાતીએ વળગીને જે રડ્યો છે! તમે જોયું હોત તો શું ચે કહેત! મરવું એટલે શું, એ એણે તો કદી ક્યાંથી જોયું હોય ? કહેવા લાગ્યો, ‘નાની મા મરી ગયાં.’ ન તો મને પાણી છાંટવા દે કે ન પંખો નાખવા દે. હું ખેંચીને ઉઠાડવા ગઇ તો મને અચકું ભરી લીધું. મોટી વહુ પકડીને ઉઠાડવા ગયાં તો એમને પણ કરડીને વીંખીપીંખી નાખ્યાં ને એમના છેડાના ફાડીને ચીરેચીરા કરી નાખ્યા. માંદાની સારવાર કરવી તો બાબુએ રહી ને બધા બિલટા વિમાસણમાં પડ્યા કે હવે કરવું શું ? અંતે ચારપાંચ જણ મળીને એને ઉપાડીને લઇ ગયા.

એકીટશે રસોઇયણના મોં તરફ જોઇ રહી, બિન્દુ જાણે એની વાતના શબ્દે શબ્દના ધૂંટડા કરી ગળે ઉતારતી હતી. પછી એક લાંબો નિશ્વાસ નાખી, ધીરે ધીરે પોતાના ઓરડામાં જઇને દરવાજા બંધ કરી પડી રહી.

ચારેક દિવસ પછી, બિન્દુના માબાપ ગયા તેને આગલે દિવસે, બિન્દુને ફરી આંકડી આવી. આંકડી વળી ગયા પછી બિન્દુ પથારી પર પડી હતી. કદમ પંખો નાખતી હતી ને પાસે બીજું કોઇ નહોતું. બિન્દુએ એને ધશારતથી પાસે બોલાવી ને હળવેથી પૂછ્યું, ‘કદમ, દિદિ આવ્યાં હતાં ?’

કદમે કહ્યું, ‘ના દિદિ, અમે આટલાં બધાં તો છીએ; પછી એમને શા માટે તકલીફ આપવી ?’

થોડીવાર સુધી બિન્દુ એની સામે જોઈ રહી ને પછી કહ્યું, ‘આ જ તો તમારા લોહાની મોટી ખોડ છે ને, કદમ ! બધી વાતોમાં તમે તમારી જ બુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલવા માગો છો. મને લાગે છે કે એક દિવસ તમે બધા મળીને મને આમ જ મારી નાખશો. પૂજનને દિવસે પણ ઘર આખાના નોકર ચાકરો હતા જ ને ? છતાં જ્યાં લગી એ એક જણે ઘરમાં પગ ન મૂક્યો, ત્યાં લગી તમે લોહા શું કરી શક્યા હતા ? ક્યાં તમે બધાં, ને ક્યાં એ ! તમે ઘરનાં બધાં એ એકઠાં થાવ ને, તો એ એની ટચલી આંગળી જેટલું જોર પણ નહીં થાય.’

બિન્દુની માએ ઓરડામાં આવીને કહ્યું, ‘જમાઈબાબુ પણ કહે છે બિન્દુ, થોડા દિવસ તું પણ અમારી જોડે ફરવા ચાલ ને !’

બિન્દુએ માના મોં તરફ જોઈ રહેતાં કહ્યું, ‘મારું જવું ન જવું તે કંઈ એમના કહેવા પર છે મા, કે એ કહે ને હું ચાલી આવું ? મારા દુશ્મનની રજા વિના મારાથી શી રીતે અવાય ?’

વાત સમજી જતાં મા બોલી, ‘તારી જેઠાણીની વાત કરે છે ને ? એની રજાની હવે જરૂર નથી. હવે તો તમે જુદા થઈને ચાલ્યા આવ્યા છો, એટલે જમાઈબાબુની રજા બસ છે.’

બિન્દુ માથું ધુણાવી બોલી, ‘ના, ના, એ નહીં બને. ભલે ને એ ગમે ત્યાં હોય, પણ જ્યાં સુધી એ જીવતાં બેઠાં છે ત્યાં સુધી તો એ જ ઘરનાં મોટાં ને એ જ કરતાં કારવતા છે. બીજું ભલે ગમે તે કંઈ, પણ ઘરની બહાર તો એમને પૂછ્યા વિના મારાથી નહીં જ નીકળાય. — જેઠાણે પણ કેવું ખરાબ લાગે !’

તે જ વખતે એલોડિશી ત્યાં આવી પહોંચી. એણે આ સાંભળી કહ્યું, ‘સાંઈ, તો હું કહું છું કે તમે જાઓ.’

એની વાતનો તો બિન્દુએ જવાબ પણ ન દીધો. માએ કહ્યું, ‘વારૂ, પણ ત્યારે માણસ મોકલીને એમને પુછાવી જુએ તો ?’

બિન્દુએ વિસ્મિત થતાં કહ્યું, ‘માણસ મોકલીને? એ તો વળી એથી યે ખરાબ. હું એમનું મન બાણુંસ્તો. મોંએ તો કહેશે, ‘ભલે નય,’ પણ અંદરથી કોધે ભરાશે ને કદાચ ચાર છ સાચી ખોટી વાતો ઉમેરીને જેઠાને પણ કહે, — ના મા, તમે લોકો જાઓ. મારાથી નહીં અવાય.’

વધારે આગ્રહ કર્યા વિના મા ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

*

*

*

હવે તો આ સૂનું ઘર, તેને પ્રતિક્ષણ ગળી જવા મોં ફાડીને ખેડું હોય એમ લાગવા માંડ્યું. નીચેના એક ઓરડામાં એલોડેશી રહેતી હતી ને ઉપરનો એક ઓરડો એણે પોતાને માટે રાખ્યો હતો. બાકીના બધા ખાલી ઓરડા એને ‘ખાઉં ખાઉં’ કરતા લાગતા હતા. અન્યમનસ્કભાવે ફરતી ફરતી એ ત્રીજા માળના એક ઓરડા પાસે આવી ઊભી રહી. ડોઢ સુદ્ધરના ભવિષ્યની અપેક્ષિત પુત્ર વધુ માટે. એણે એ તૈયાર કરાવ્યો હતો. એમાં પ્રવેશતાં જ એ કુમે કરી આંખોમાં ઊભરાઈ આવતાં આંસુ ખાળી ન શકી. નીચે ગિતરતી હતી, ત્યાં વચમાં જ સામે સ્વામી મળી જતાં પૂછ્યું, ‘હે, હવે શું થશે?’

કંઈ ન સમજતાં માધવે પૂછ્યું, ‘શાનું?’

બિન્દુથી જવાબ ન અપાયો. સહસા એક ઊંડો નિશ્વાસ નાખી ખોલી, ‘નહીં, નહીં, તમે તમારે જાઓ. કંઈ નથી.’

ખીજે દિવસે માધવ બહારના ઓરડામાં ખેસી કામ કરતો હતો. ત્યાં અચાનક બિન્દુએ અંદર આવી માંડ માંડ રડવું શેકતાં પૂછ્યું, ‘જેઠા નોકરી કરવા જાય છે?’

માધવે ઊંચું જોયા વગર જ કહ્યું, ‘હા.’

‘હા, શું? આ તે કંઈ એમની નોકરી કરવાની ઉંમર છે?’

માધવે પહેલાંની જેમ જ કાગળો તરફ જોતાં કહ્યું, 'નોકરી તે કાંઈ ઉંમરનો હિસાબ કરીને કરતું હોય છે? જરૂરિયાતો નોકરી કરાવે છે.'

'પણ એમને શાંતી ખોટ છે? અમે કદાચ પારકાં છીએ; કનિયો કંકાસ થયો હોય તો અમારી વચ્ચે થયો છે; પણ તમે તો એમના ભાઈ છો ને?'

માધવે કહ્યું, 'સાવકો ભાઈ—કુટુંબી.'

ગિન્દુ તો ડાઘ જ ગઈ. ધીમેથી પૂછ્યું, 'તમારા જીવતાં એમને નોકરી કરવા દેશો?'

માધવે મોં ઊંચું કરી એકવાર પોતાની સ્ત્રી સામે જોયું ને પછી સ્વાભાવિક શાંત સ્વરે કહ્યું, 'શા માટે ન કરવા દઉં? સંસારમાં સૌ પોતપોતાનું નરીય લઈને આવે છે ને તે પ્રમાણે ભોગવે છે.—હું જોતે જ એનું જીવંત દૃષ્ટાંત છું. મારા માઆપ ક્યારે, ગુજરી ગયા તેની મને ખબર નથી. ભાભીને મોઢે સાંભળ્યું છે કે અમે બહુ જ ગરીબ હતા; પણ મને કાંઈ દિવસ દુઃખ કે કષ્ટની ઝાંખી પણ થવા નથી દીધી. હંમેશાં ક્યાંથી ઉજળાં સ્વચ્છ ઘોષેલાં કપડાં આવતાં, ક્યાંથી સ્કૂલ કોલેજની શી, પુસ્તકો વગેરે આવતું, તે હજી સુધી પણ જાણવા નથી પામ્યો. ત્યાર બાદ તો વકીલ થયા પછી પણ ઓછા પૈસા નથી કમાયો. એવામાં તો તું પણ કાણ જાણે ક્યાંથી ઢગલાઈ ધ પૈસા લઈને આવી પહોંચી. સરસ મકાન પણ બંધાઈ ગયું. પણ દાદા તરફ જો! હંમેશાં તનતોડ મહેનત કરે છે, ફાટેલાં તૂટેલાં ને થીંગડા મારેલાં કપડાં પહેરે છે,—ટાઢના દિવસોમાં પણ એમના શરીર પર કદી ગરમ કપડું નેયું નથી. એકટાણું મૂઠી અનાજ ખાઈને માત્ર આપણે માટે જ — બધી વાતો તો મને યાદ પણ નથી આવતી, ને યાદ કરવાની જરૂર પણ નથી લાગતી. — જરા થોડા દિવસ આરામ ભોગવવા પામ્યા, પણ હવે તે

પણ ભગવાન વ્યાજ સાથે વસૂલ કરે છે.' કહેતાં સહસા એણે મોં ફેરવી લીધું ને એક જરૂરી કાગળ શોધવા માંડ્યો.

ખિન્દુ તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગઈ. વીતેલા દિવસોની એ વાતોમાં પતિનો તેના તરફનો કેવો ભયંકર તિરસ્કાર છુપાયો હતો તે પોતાના લોહીના આણુએ આણુમાં ખિન્દુ અનુભવવા લાગી. એ નીચું ધાલી બેસી રહી.

માધવ કાગળ શોધતો શોધતો બાણે પોતાને જ કહેતો હોય એમ બોલ્યો, '— ને તોફરી પણ કેવી ! રાધાપુરની કચેરીએ જવું ને પાછા આવવું, એટલે સહેજે પાંચ ટોસની મજલ થાય. વહેલી સવારે ચાર વાગ્યામાં નીકળીને ખાધાપીધા વગર આખો દિવસ કામ કરવું ને રાત્રે ઘેર આવી બે કાળિયા ખાવા પામવું — ને પગાર બુઝો તો મહિને બાર રૂપિયા !'

ખિન્દુ કંપી ઊઠી, 'આખો દિવસ ખાધાપીધા વિના ! ને પગાર બાર જ રૂપિયા ?'

'હા, બાર રૂપિયા. એમની તો અવસ્થા યે થઈ છે ને તેમાં પાછા અરીણના બંધાણી રહ્યા. ચમચો દૂધ પામવાના પણ સાંસા ! લાગે છે કે ભગવાને આટલે દિવસે હવે દયા કરીને ભાઈની ભવપીડા ટાળવાનો રસ્તો કરી આપ્યો છે.'

ખિન્દુની આંખોમાંથી આંસુના રેલા વહી ચાલ્યા; ને સારે તો, એણે જે કદી ક્યું નહોતું, એ પણ કરી નાખ્યું. નીચા નમીને સ્વામીના પગ પકડી લીધા ને રોતાં રોતાં કહ્યું, 'તમારે પગે પડું છું, આનો કંઈ પણ ઉપાય કરો. અશક્ત માણસ રહ્યા, — આમ તો એ બે દિવસ પણ નહીં જીવી શકે.'

પોતાની આંખમાં આવેલાં આંસુ જેમ તેમ લૂછતાં માધવે કહ્યું, 'હું શો ઉપાય કરું ? ભાભી આપણે ત્યાંનો અનાજનો દાણો સુધ્યાં લેવા

તૈયાર નથી; - ત્યારે કંઈ પણ કરે નહીં તો એમનો ધરસંસાર શી રીતે ચાલે ?'

ફંધાયેલા કંઠે બિન્દુએ કહ્યું, 'એ હું કંઈ ન જાણું. તમે મારા દેવતા છો; ને એ તમારા કરતાં મોટા છે. છિ, છિ, જે વાત મનમાં પણ ન લાવી શકાય તે વાત-' બિન્દુથી આગળ બોલી શકાયું નહીં.

માધવે કહ્યું, 'વારૂ, પણ કંઈ નહીં તો ભાભી પાસે તો જા ! એમનો ક્રોધ શાંત થાય, એ રાજી થાય એવું કંઈક તો કર. મારા પગ પકડીને દિવસ આખો બેસી રહેવાથી પણ કંઈ નહીં વળે.'

તરત પગ છોડીને બિન્દુ બેઠી થઈ ગઈ ને બોલી, 'પગ પકડવાની મને આદત નથી. હવે સમજ પડી કે તે દિવસે એમણે પાણી સુધ્ધાં કેમ ન પીધું. ને તમે તો દુશ્મનની જેમ બધું જાણી સમજીને પણ ચુપ જ રહ્યા ! મારો અપરાધ મોટો થઈ પડ્યો; તમે તો એક શબ્દ પણ ન બોલ્યા.

માધવે પોતાના કાગળોમાં મન પરોવતાં કહ્યું, 'ના, એ વિદ્યા તો હું દાદા પાસેથી શીખ્યો છું. ભગવાન કરે ને આમ જ એક દિવસ હું ચુપચાપ જ અહીંથી ચાલ્યો જઈ !'

બિન્દુ આગળ કંઈ ન બોલી. ઊઠીને પોતાના ઓરડામાં જઈ, દરવાજા બંધ કરીને પડી રહી.

માધવ ઊઠવાની તૈયારી કરતો હતો એટલામાં બિન્દુ ફરી સાં આવી. એની બંને આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ હતી. માધવને દયા આવી. એણે કહ્યું, 'એકવાર એમની પાસે જઈ આવ. તું તો એમને જાણે જ છે. એકવાર જઈ ને એમની સામે બિભી રહે ને ! બસ, બધું ય ઠેકાણે આવી જશે.'

અત્યંત કંઈ સ્વરે બિન્દુ બોલી, 'તમે જાઓ ને ! અમૂલ્યના સોગંદ ખાઈને હું-'

એના મનોભાવ સમજી જતાં માધવે જરા તપી જઈને કહ્યું, 'તું હજાર સોગંદ ખાય તો પણ હું કંઈ દાદા પાસે જઈને કહી નહીં શકું. એ જાતે મને પૂછે નહીં ત્યાં લગી મારી મેળે જઈને એમને કહું, એટલી હિંમત તો મારું ગળું કાપી નાખે તો યે મારામાં નહીં આવે.'

છતાં બિન્દુ સાંચી ખસી નહીં.

માધવે પૂછ્યું, 'તારાથી નહીં જવાય?'

બિન્દુ કંઈ પણ જવાય આપ્યા વિના નીચું જોઈ ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

૮

મકાનની સામે થઈને જ નિશાળનો રસ્તો જતો હતો. શરૂઆતમાં તો કેટલાક દિવસો સુધી અમૂલ્ય છત્રી આડે રાખી આ રસ્તા પરથી પસાર થયો હતો; પણ આજે એ દિવસથી એ લાલ રંગની છત્રી હવે રસ્તાની એક બાજુએ થઈને જતી નહોતી જણાઈ. રાહ જોઈ જોઈ આંખો જાણે ખેંચાઈને બહાર નીકળી પડતી હોય એવું લાગવા માંડ્યું, છતાં બિન્દુ ઉપરની છત પર આવી બેસી રહીને એ જ રીતે એકીટશે રસ્તા તરફ જોતી બેસી રહી. સવારે નવ ને દસ વાગ્યા દરમિયાન કેટલીયે જાતની છત્રીઓ માથે ઓઢીને કેટલાયે છોકરાઓ એ રસ્તા પરથી પસાર થઈ ગયા ને નિશાળ છૂટ્યા પછી કેટલાય છોકરાઓ એ જ રસ્તા પર થઈને પાછા ગયા. પણ એ ચાલ ને એ છત્રી તો બિન્દુને ન દેખાયાં તે ન જ દેખાયાં. સાંજે તે આંખો યોળતી નીચે ઊતરી આવી ને નરેન્દ્રને એક તરફ બોલાવી પૂછ્યું, ‘કેમ નરેન્દ્ર, નિશાળે જવાનો સીધો રસ્તો તો આજ છે ને? ત્યારે એ કેમ હવે અહીંથી નથી જતો?’

નરેન્દ્ર ચુપ રહ્યો.

બિન્દુએ કહ્યું, ‘તમે બંને ભાઈઓ નિરાંતે વાતો કરતા સાથે સાથે આવો જાઓ એ તો સાફ વળા!’

નરેન્દ્ર અમૂલ્યને એની પોતાની રીતે ચાહતો હતો. એણે ધીમેથી

કહ્યું, 'શરમને લીધે અહીંથી નથી નીકળતો, મામી! હવે એ, જુઓ, પછેથી જ વળી જાય છે.'

ખિન્દુએ યતનપૂર્વક હસતાં કહ્યું, 'એને વળી શરમ શાની હોય? ના ના, તું કહેજે એને કે અહીંથી જ આવે જાય.'

નરેન્દ્ર માથું હલાવી બોલ્યો, 'એ અહીંથી કદી ય નહીં આવે જાય. જાણો છો, શા માટે?'

ખિન્દુએ ઉત્સુકતાપૂર્વક પૂછ્યું, 'કેમ?'

નરેન્દ્રે કહ્યું, 'તમે ગુસ્સે તો નહીં થાઓ ને?'

'ના.'

'મારી માને પણ નહીં કહો ને?'

'હવે ખિન્દુની અધીરાઈ વધી ગઈ. એણે કહ્યું, 'ના, ભાઈ ના! તું કહે તો ખરો; હું કોઈને પણ નહીં કહું.'

નરેન્દ્રે ઘુસપુસ કરતાં કહ્યું, 'ત્રીજીના માસ્તરે સારી પેઠે એના કાન આમળ્યા હતા.'

એક ક્ષણમાં ખિન્દુ ભડકાની જેમ લભૂકી બિડી. બોલી, 'કેમ? એના શરીરને હાથ પણ અડકાડવાની મેં મનાઈ કરી હતી ને?'

નરેન્દ્રે હાથ હલાવતાં કહ્યું, 'એમાં એનો શો વાંક, મામી? એ રહ્યો નવો માણસ. આપણો નોકર આ હબુઓ જ સેતાન છે. એણે જ આવીને મારી માને કહી દીધું;— ને મારી મા પણ કંઈ ઓછી છે? એણે માસ્તરને કહી દેવાનું કહ્યું. ત્રીજીના માસ્તરે એવા તો જોરથી એના કાન આમળ્યા, — કેવી રીતે, ખબર છે? જુઓ, આમ પકડીને —'

ઝટ તેને અટકાવતાં ખિન્દુએ પૂછ્યું, 'હબુઆએ શું કહી દીધું?'

નરેન્દ્રે કહ્યું, 'શી ખબર, મામી! રોજ અપોરે હબુઓ મારો નાસ્તો લઈને આવે ત્યારે અમૂલ્ય દોડતો દોડતો ત્યાં આવે ને પૂછે, 'આજે

શું નાસ્તો આવ્યો છે, જોઈ, નરેન્દ્ર ?' માને આ ખબર પડી; એણે કહ્યું, 'અમૂલ્ય નગર નાખે છે.'

‘તે અમૂલ્ય માટે કોઈ નાસ્તો નથી લઈ આવતું ?’

કપાળે હાથ ઠોકતાં નરેન્દ્રે કહ્યું, ‘ક્યાંથી આવે મામી, એ રહ્યા બિચારા ગરીબ માણસ. ગજવામાં થોડા શેકેલા ચણા લાવે છે તે બપોરે એક ઝાડ નીચે જઈ બેસીને જાનોમાનો ખાઈ લે છે.’

બિન્દુની નગર સામે ઘરખાર ને આખી દુનિયા ચક્રચક્ર ફરવા માંડ્યાં. એ ત્યાં ને ત્યાં જ બેસી પડી. પછી કહ્યું, ‘નરેન્દ્ર, તું જા.’

તે દિવસે રાત્રે ફેટલીયે વાર બોલાવ્યા પછી બિન્દુ જમવા બેઠી. પણ કેમે કરી મોંમાં કોળિયો મૂકી ન શકી. અંતે, ‘તબિયત સારી નથી.’ કહી ઊઠી ગઈ. બીજે દિવસે પણ એ લગભગ ઉપવાસ જ કરી પડી રહી, પણ કોઈને પણ કંઈ કહી ન શકી. — કોઈ ઉપાય પણ એને શોધ્યો જડ્યો નહીં. એને વારંવાર એ જ બીક લાગવા માંડી કે રખેને કોઈને વાત કરવા જતાં પોતાના વાંકનું સ્વરૂપ વધુ મોટું થઈ જાય ! સાંજે પતિના ભોજન સમયે ટેવ પ્રમાણે એ એની પાસે બેઠી, પણ બીજી તરફ જ જોયા કર્યું. — કેમે કરી ખાવાપીવાની ચીજો તરફ એ જાંચી આંખ કરી જોઈ ન શકી.

ઔરડામાં દીવો બળતો હતો. માધવ આંખો માંચી ચુપચાપ પડ્યો હતો. બિન્દુ આવીને એના પગ પાસે બેસી ગઈ. માધવે આંખો જાંચી કરી જોયું ને પૂછ્યું, ‘શું છે ?’

બિન્દુ નીચું ઘાલી સ્વામીના પગની એક આંગળીનો નખ ખોતરતી બેસી રહી.

પત્નીના મનની વાત માધવ સમજી ગયો; મનમાં કંઈક પિંગળતાં એણે કહ્યું, ‘હું બધું જ સમજું છું બિન્દુ, પણ મારી પાસે રડવાથી શું વળે ? એમની પાસે જા.’

ખિન્દુ ખરેખર રહતી હતી. બોલી, 'તમે જાઓ.'

'હું જઈને તારી વાત કરું તે દાદા સાંભળશે, નહીં?'

'તમે એમને જઈને કહો ને — હું કહું છું કે વાંકે મારે છે; હું કાન પકડું છું.'

'મારાથી નહીં બને.' કહી માધવ પડખું ફેરવી સૂઈ ગયો.

છતાં ખિન્દુ ફેટલીયે વાર સુધી આશામાં ને આશામાં ત્યાં બેસી રહી; પણ માધવે કંઈ કહ્યું નહીં એટલે બહીને ધીમે ધીમે ચાલી ગઈ. પતિના આ વર્તનથી એક પથ્થર જેવો કઠોર ધિક્કાર યોજનવ્યાપી પર્વતની જેમ તેની છાતીનો ખૂણખૂણો આવરતો પથરાઈ ગયો. આજે એ સ્પષ્ટપણે સમજી ગઈ કે સૌએ એને તજ દીધી છે.

બીજે દિવસે સવારે જ યાદવે નાની વહુને પિયર જવાની રજા આપતી એક ચિટ્ઠી લખી મોકલી. ખિન્દુના પિતા માંદા હતા એટલે એને તરત રવાના થવાનું એમાં જણાવ્યું હતું. ભીની આંખે ખિન્દુ ગાડીમાં ચઢી. રસોઈયણે ગાડી પાસે જઈને કહ્યું, 'પિતાજીને સાબ્જ સમાજેઈને જલદી પાછા આવજો, મા!'

ગાડીમાંથી બિતરી ખિન્દુએ એના પગ પકડ્યા. પણ રસોઈયણે તો બિચારી ખૂબ જ સંકોચાઈ ગઈ. ખિન્દુને આવી નમેલી, આટલી નમ્ર કોઈએ કદી જોઈ નહોતી. ચરણસ્પર્શ કરી એની રજા માથે ચડાવતાં ખિન્દુ બોલી, 'ના, ગમે તેમ તો યે તું આત્મજીની દીકરી; ઉંમરમાં યે મોટી છે; આશીર્વાદ આપ કે હવે હું પાછી ન ફરી શકું. મારી આજની વિદાય, અંતિમ વિદાય નીવડે.'

આત્મજીની દીકરી આના જવાબમાં કંઈ જ બોલી ન શકી, — ખિન્દુના સૂઝા ને કરમાયેલા મોં તરફ જોઈ રહી પડી.

એસોફેશી ત્યાં બેઠી હતી, તે જાણકારી કરી બોલી બહી, 'આ શું નાની વહુ? બીજા કોઈના મા આપ પણ માંદા પડતા હશે કે નહીં?'

ખિન્દુએ કંઈ જવાબ ન આપતાં મેં ફેરવી આંસુ લૂછી નાખ્યાં.
થોડી વાર પછી કહ્યું, 'તમને પ્રણામ કરું છું બહેન, જાઉં છું.'

નાણું દે કહ્યું, 'જાઓ, બહેન જાઓ! હું છું ને ઘરમાં, બધે
ધ્યાન રાખીશ.'

ખિન્દુ પછી કંઈ બોલી નહીં. ગાડીવાને ગાડી હાંકી મૂકી.

*

*

*

રસોધયણને મોઢે આ બધી વાત સાંભળી અન્નપૂર્ણા ચુપ રહી.

આ પહેલાં અમૃત્યને મૂકીને ખિન્દુ કદી પિયર ગઈ નહોતી. એણે
છેલ્લે અમૃત્યને નજરે જોયાને મહિના કરતાંયે વધારે વખત થયો હતો.
આ દરમ્યાન એ એને એકવાર પણ આંખે જોવાં નહોતી પામી. એનું
દુઃખ અન્નપૂર્ણા સમજી શકી.

રાત્રે અમૃત્ય એના પિતા પાસે પડ્યો પડ્યો ધીમે ધીમે કંઈ
વાત કરતો હતો.

નીચે દીવાના અજવાળામાં બેસી ગોઠડી સાંઘતી અન્નપૂર્ણા
અચાનક એક લાંબો નિશ્વાસ મૂકી બોલી બીડી, 'રામ રામ! જતી
વેળાએ એ કેવું બોલતી ગઈ?—આ વિદાય આખરી વિદાય નીવડે!'
મા દુર્ગા કરે ને મારી વહુ સાજી સમી પાછી આવે.'

આ સાંભળી યાદવ બીડીને એકો થઈ ગયો ને બોલ્યો, 'શરૂઆતથી
અત્યાર સુધી જે કંઈ થયું છે તે ઠીક નથી થયું, મોટી વહુ! મારી
વહુરાણીને તમે કાંઈ જ પિછાની ન શક્યા.'

અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું, 'એ પણ એક વાર 'દ્વિદિ' કરતી આવીને
બિભી રહી હોત તો? એના છોકરાને તો એ જોર કરીને પણ
લઈ જઈ શકી હોત; એ પણ એણે ન ક્યું. તે દિવસે, આખો
દિવસ વૈતઙ્ કરી પાછી આવવા નીકળી ત્યારે બિલટા કેટલાયે કડવા
વેળા સંભળાવ્યાં.'

યાદવે કહ્યું, 'મારી વહુરાણીની વાત હું એકલો જ સમજી શકું છું. પણ મોટી વહુ તારાથી આટલું ચે માફ નથી થઈ શકતું તો મોટી થઈ જ શા માટે? તું પણ એવી ને માધવ પણ એવો જ. તમે બંનેએ એને ગુંગળાવીને એનો જીવ લીધો લાગે છે.'

અન્નપૂર્ણાની આંખોમાંથી આંસુનો પ્રવાહ વહેવા માંડ્યો.

અમ્મલ્યે કહ્યું, 'બાપુજી, નાની માએ પાછા ન આવવાનું કેમ કહ્યું?'

અન્નપૂર્ણાએ આંખો લૂછતાં પૂછ્યું, 'જઈશ તારી નાની મા પાસે?'

અમ્મલ્યે ડોકું ધુણાવી કહ્યું, 'નહીં.'

'કેમ નહીં? નાની મા તો તારા નાનાને ત્યાં ગઈ છે. તું પણ જા કાલે!'

અમ્મલ્ય ચુપ રહ્યો.

માધવે પૂછ્યું, 'જઈશ, અમ્મલ્ય?'

અમ્મલ્યે તકિયામાં મોં છુપાવી પહેલાંની જેમ માયું હલાવી કહ્યું, 'ના.'

થોડી રાત બાકી રહે યાદવ પોતાને કામે જવા તૈયાર થઈ જતો. પાંચ છ દિવસ પછી એકવાર એ આવી રીતે તૈયાર થઈને હુક્કો પીતો ખેંઠો હતો ત્યાં અન્નપૂર્ણાએ આવી કહ્યું, 'મોકું થાય છે.'

યાદવે ચોંકીને હુક્કો બાબુએ મૂકી દીધો ને કહ્યું, 'આજે મારું મન બહુ જ ખેંચેલું છે, મોટી વહુ! રાત્રે મને થયું કે બાબુ મારી વહુરાણી આવીને પેલા દરવાજાની ઓથે બેસી છે.' ને પછી 'દુર્ગા! દુર્ગા!' કહેતો જવા નીકળ્યો.

સવારે અન્નપૂર્ણા કંટાળેલા મને રસોઈનું કામ કરતી હતી ત્યાં પેલા ઘરના નોકરે આવીને સમાચાર આપ્યા, 'બાપુજી કાલે રાત્રે

ફરાસડાંગા ચાટ્યા ગયા છે. નાની વહુની તબિયત વધારે બગડી હોય એમ લાગે છે.’

પતિના શબ્દો યાદ આવતાં અન્નપૂર્ણાની છાતી કંપી ઊઠી; ‘શું થયું છે?’

નોકરે કહ્યું, ‘એ ખબર નથી. સાંભળ્યું છે કે વારેવારે બેભાન થઈ જાય છે ને તબિયત બહુ જ ખરાબ થઈ ગઈ છે.’

સાંજ પછી ઘેરે આવતાં આ સમાચાર સાંભળી યાદવ રડી પડ્યો. બોલ્યો, ‘કેટકેટલા દોડથી હું ઘરમાં સોનાની મૂર્તિ લાવ્યો હતો, મોટી વહુ! તેં એને પાણીમાં ફેંકી દીધી. હું અસારે જ જઈ છું.’

દુઃખ અને ગ્લાનિથી અન્નપૂર્ણાની છાતી ફાટતી હતી. સાચું પૂછે તો એને અમૂલ્ય કરતાં નાની વહુ પર વધારે હેત હતું. આંખો લૂછી એણે પતિના પગ ધોયા ને એમને જેમતેમ સંધ્યા કરવા બેસાડી પોતે અંધારા વરંડામાં આવીને બેસી રહી. થોડી વાર પછી બહાર માધવનો અવાજ સંભળાયો. અન્નપૂર્ણાએ પ્રાણપણે પોતાની છાતી દબાવી, અને કાનોમાં આંગળી ખોસી મન કંટણ કરી બેસી રહી.

રસોડામાં અંધાઈ નેંધ માધવ આ તરફ આવ્યો ને અન્નપૂર્ણાને અહીં નેંધ શુષ્ક અવાજે કહ્યું, ‘ભાભી, તમે સાંભળ્યું તો હશે જ.’

અન્નપૂર્ણા ઊંચું પણ નેંધ ન શકી.

માધવે કહ્યું, ‘અમૂલ્યને એકવાર ત્યાં લઈ જવો પડે એમ છે. કદાચ હવે છેલ્લી ધડીઓ છે.’

અન્નપૂર્ણા જમીન પર ઢળી રડી પડી. ખીજા ઓરડામાંથી યાદવ ગાંડાની જેમ દોડી આવ્યો ને કહ્યું, ‘એવું થાય જ નહીં. માધવ, હું કહું છું ને, એવું થાય જ નહીં. મેં અગ્નિજ્વળતાં પણ કદી દોષને દુઃખ નથી દીધું. ભગવાન મને આ ઉંમરે આવી શિક્ષા કદી યે ન કરે.’

માધવ છાનામાનો ઊભો રહ્યો.

યાદવે કહ્યું, ‘‘ મને બધી વિગતવાર વાત કહે. હું જઈને વહુરાણીને પાછાં લઈ આવીશ, - તું અકળા નહીં, માધવ, - ગાડી લાવ્યો છે, જોડે ? ’

‘હું નથી અકળાતો દાદા, પણ તમે પોતે જ આ કેવું કરો છો ?’

‘કંઈ એ નથી કરતો. ઊઠ, મોટી વહુ, ચાલ અમૂલ્ય, —’

માધવ એને અટકાવતાં બોલ્યો, ‘સવાર થવા દે, દાદા !’

‘ના, ના, એ નહીં જાને, - તું ગભરા નહીં ! માધવ, - ગાડી લઈ આવ જ, નહીં તો હું પગે ચાલતો જઈશ.’

વધારે કંઈ ન બોલતાં માધવ ગાડી લાવવા ચાલ્યો ગયો. ગાડી આવી એટલે ચારે જણ ચડીને બેસી ગયા.

યાદવે પૂછ્યું, ‘હું, પછી ?’

માધવે કહ્યું, ‘હું તો હતો નહીં એટલે પૂરેપૂરી વિગતો નથી જાણતો. સાંભળ્યું છે કે ચારપાંચ દિવસ પહેલાં ખૂબ તાવ આવ્યો હતો ને ઉપરાઉપરી આંકડીઓ આવતી હતી. સારથી અત્યાર લગી ટાઈ એને દવા કે ટીપું દૂધ પણ પીવડાવી નથી શક્યું. એને શું થયું છે એ તો બરાબર નથી કહી શકતો, પણ હવે આશા નથી.’

યાદવ જોરથી બોલી ઊઠ્યો, ‘છે, બહુ આશા છે; એકવાર નહીં સો વાર છે. મારી વહુરાણી જીવે છે. આ આખરની અવસ્થાએ ભગવાન મારે મોઢે જૂઠું વેળુ ન બોલાવે, માધવ ! હું આજ લગી કડી જૂઠું નથી બોલ્યો.’

તરત જ નીચા નમીને માધવે મોટાભાઈના ચરણોનો સ્પર્શ કર્યો ને એમની ચરણરજ માથે ચઢાવી છાનોમાનો બેસી રહ્યો.

કેરલાએ દિવસથી બિન્દુ ખાવું પીવું છોડીને પોતાનું શરીર ગાળી રહી હતી એ વાત દ્રાવિડના જાણવામાં ન આવી. પિયર પહોંચતાં જ એને તાવ આવી ગયો. બીજે દિવસે એ ત્રણ વાર આંકડીઓ આવી ગઈ. — એની છેલ્લી આંકડી તો કેમે કરી વળતી જ નહોતી. અનેક પ્રયત્નો પછી ઘણી વારે જ્યારે એ લાનમાં આવી ત્યારે એની નાડી તદ્દન અટકી ગઈ હતી. સમાચાર મળતાં જ માધવ આવી પહોંચ્યો. બિન્દુ પતિને પગે પડી ને એમની ચરણુરજ માથે ચઢાવી. પણ દૂધ આપવા માંડ્યું, તે, સેકડોવાર વિનવ્યા મનાવ્યા છતાં ન જ પીધું ને દાંત ભીડી જ રાખ્યા.

માધવે હતાશ થઈને કહ્યું, ‘શા માટે આમ આત્મહત્યા કરે છે?’

બિન્દુની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા માંડ્યાં. થોડીવાર પછી એણે ધીમેથી કહ્યું, ‘મારું જે કંઈ છે, તે બધું અમૃત્યનું છે. એમાંથી માત્ર એ હજાર રૂપિયા નરેન્દ્રને આપજો ને લાણાવજો. એ મારા અમૃત્ય પર હેત રાખે છે.’

માધવે બળપૂર્વક દાંતપડે હોઠ દબાવી રડવું અટકાવ્યું.

એને ઇશારતથી વધારે પાસે બોલાવી બિન્દુએ હળવેથી કહ્યું, ‘એના વિના મને દ્રાવિડ આગ ન મૂકે હોં, જોજો!’

આ આઘાત પણ માધવે સહી લીધો ને પાસે જઈ કાનમાં પૂછ્યું,
‘કાંઈને મળવું છે?’

ખિન્દુએ માથું હલાવી કહ્યું, ‘ના, રહેવા દો.’

ખિન્દુની માએ એકવાર દવા પીવડાવવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ
ખિન્દુએ એવી જ રીતે જોરથી દાંત ભીડી દીધા.

માધવ જીડીને ઊભો થઈ બોલ્યો, ‘ના, એ નહીં ચાલે, ખિન્દુ!
અમારું કાંઈનું વેળુ તો તેં ન રાખ્યું, પણ જેનું વેળુ તું ઉઠાપી નથી
શકવાની, એમને જ લેવા જઈ છું. મારી એક વાત કમૂલ રાખ કે હું
પાછો આવી તને જોઈ શકું.’

બહાર આવીને માધવે આંખો લૂછી. એ રાત્રે ખિન્દુ સ્વસ્થપણે
ઊંઘી ગઈ.

સૂર્યોદય થવા આવ્યો હતો. માધવે ઓરડામાં આવી દીવો
ઓલવ્યો ને જેવી બારીઓ ઊઘાડી કે ખિન્દુની આંખો ખૂલી ગઈ. સામે જ
પ્રભાતના સ્નિગ્ધ પ્રકાશમાં સ્વામીનું મુખ જોઈ હળવેથી સ્મિતપૂર્વક પૂછ્યું,
‘ક્યારે આવ્યા?’

‘આ ચાલ્યો જ આવું છું. દાદા તો પાગલની જેમ રહે છે.’

ખિન્દુએ કહ્યું, ‘મને ખબર છે. એમની ચરણરજ લાવ્યા છો?’

માધવે કહ્યું, ‘એ બહાર હુકે પીતા બેઠા છે. ભાભી હાથ પગ
ધોવા ગયાં છે. અમૂલ્ય તો ગાડીમાં જ ઊંઘી ગયો હતો – એટલે ઉપર
સુવડાવી આવ્યો છું; લઈ આવું?’

ખિન્દુએ થોડી વાર સ્થિર રહી કહ્યું, ‘ના, રહેવા દો.’ ને ધીરેથી
પડખું ફેરવી બીજી તરફ મોં કરી પડી રહી.

ઓરડામાં આવી અન્નપૂર્ણાએ, એના ઓશીકા પાસે બેસી એને
માથે હાથ મૂક્યો તેવી જ એ ચોંકી ગઈ.

ક્ષણભરમાં જ પોતાના મન પર કાબૂ મેળવી લેતાં અન્નપૂર્ણા
બોલી, ‘દવા કેમ નથી લેતી, નાની? મરી જવું છે, એટલે?’

ખિન્દુએ કંઈ જવાય ન દીધો.

અનપૂર્ણાએ એના કાન પાસે મોં લઈ જઈ ખૂબ જ હળવેથી કહ્યું, 'મારી છાતી ફાટી જાય છે, જાણે છે?'

ખિન્દુએ એટલે જ હળવે જવાય દીધો, 'અધું ય સમજું છું, દિદિ!'

'તો આ તરફ જો. તારા જેઠા તને ઘેર લઈ જવા આવ્યા છે. તારો છોકરો રડી રડીને સ્વપ્ન ગયો છે. સાંભળે છે ને? આ તરફ જો તો!'

તો પણ ખિન્દુએ મોં ન ફેરવ્યું. માથું હલાવી કહ્યું, 'ના, દિદિ, પહેલાં —'

આ જ વખતે યાદવ બારણા પાસે આવી ઊભો રહ્યો. એને જોઈને અનપૂર્ણાએ ખિન્દુને માથે ચાદર ઓઢાડી. ક્ષણભર યાદવ આપાદમસ્તક વસ્ત્રાવૃતા, પોતાના અશિષ સ્નેહની પાત્રી નાની વહુ, — વહુરાણી તરફ જોઈ રહ્યો ને આંસુ ખાળતાં બોલ્યો, 'ઘેર ચાલો, વહુરાણી, હું તમને લેવા આવ્યો છું.'

એમનાં સૂકા ને કરમાયેલા મુખ તરફ જોઈને ત્યાં ઊભેલા સૌની આંખો ભિંજાઈ ગઈ. ક્ષણેક મૌન રહી યાદવ બોલ્યો, 'તમે આવડાં અમથાં હતાં ને મા, ત્યારે આમ જ એક દિવસ અહીં આવી હું મારા ધરની લક્ષ્મી, વહુરાણીને લઈ ગયો હતો. અહીં ફરી આવવું પડશે એવું તો ધાર્યું પણ નહોતું. પણ સાંભળી લો મા, હવે આવ્યો જ છું, તો કાં તો તમને જોડે લઈને જ ઘેર જઈશ ને કાંતો ઘેર જઈશ જ નહીં. જાણો છો ને વહુરાણી, હું કદી જૂઠું નથી બોલતો.'

યાદવ બહાર ચાલ્યો ગયો. ખિન્દુએ મોં ફેરવી આ તરફ જોઈ કહ્યું, 'લાવો દિદિ, શું ખવડાવો છો? અમૂલ્યને મારે પડ્યું સુવડાવી તમે બધા બહાર જઈને આરામ લો. હવે ગભરાતા નહીં, હું નથી મરી જવાની.'

સમાપ્ત

શરદખાખુ, કવિવર ટાગોર

ડૉ. નરેશચંદ્ર સેનગુપ્ત, આશાલતા સિંહા
પ્રભાવતીદેવી સરસ્વતી, નીરૂપમાદેવી
તથા ચાણંદ્ર બંદોપાધ્યાયની

નવી વાર્તાઓ, તથા નવલકથાઓ

ધરજમાધ (ચાણંદ્ર) રૂા. ૪-૧૨		ડૉ. નરેશચંદ્ર સેનગુપ્ત	
સમાધી ભા. ૧-૨ (નીરૂપમાદેવી) ૬- ૪		પ્રેમલક્ષ્મી ભા. ૧-૨	રૂા. ૪-૧૨
લાડલી (આશાલતા સિંહા) ૩-૦		પ્રેમસગાધ „ „	૪-૧૨
પ્રભાવતીદેવી		દીલીપની મા	૪- ૪
સ્નેહ સિંદુર	૨- ૦	પુત્રવધુ	૩- ૦
પ્રિયમિલન	૨- ૮	શરદખાખુ	
વાગદત્તા	૪-૧૨	છાટી મા	૧-૧૨
સ્વયંસિંધા ભાગ૧-૨	૬- ૦	પથેરદાળી ભાગ ૧-૨	૬- ૮
ટાગોર		અમરનાથ	૩- ૮
સ્નેહ અને સમર્પણ	૫-૦	સાવકી મા	૩-૧૨
ગપસપ	૨- ૦	વિપ્રદાસ	૪- ૮
નગરલક્ષ્મી	૩- ૮	શુભદાહ	૫- ૦
વિભાવરી	૩- ૮	શુભદા	૨- ૮
આનંદી	૩- ૮	સાનદા	૩- ૮
ગુપ્તધન	૨- ૮	અનુરાધા	૨- ૦
ભાઈબહેન	૩- ૮	શરદવાણી	૨- ૦
ભાભી	૩- ૮	બીડીદીદી	૨- ૦
		શરદવંદના	૩- ૦
		ચાંદ્રમુખ	૩- ૮
		કુળવતી	૩- ૦